प्र. 1 एकपदेन उत्तरत।

1	पिता पुत्राय बाल्ये किं यच्छति?	विद्याधनम्
2	विमूढधीः कीदृशीं वाचं परित्यजति?	धर्मप्रदाम्
3	अस्मिन् लोके के एव चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः?	विद्वांसः
4	प्राणेभ्योऽपि कः रक्षणीयः?	सदाचारः
5	आत्मनः श्रेयः इच्छन् नरः कीदृशं कर्म न कुर्यात्?	अहितं
6	वाचि किं भवेत्?	अवक्रता(सरलता)

प्र.2 प्रश्ननिर्माणम्

1	**विमूढधीः** पक्वं फलं परित्यज्य अपक्वं फलं भुङ्क्ते।	कः
2	संसारे **विद्वांसः** ज्ञानचक्षुभिः नेत्रवन्तः कथ्यन्ते।	के
3	जनकेन **सुताय** शैशवे विद्याधनं दीयते।	कस्मै
4	**तत्त्वार्थस्य** निर्णयः विवेकेन कर्तुं शक्यः।	कस्य
5	धैर्यवान् **लोके** परिभवं न प्राप्नोति।	कुत्र/कस्मिन्
6	आत्मकल्याणाम् इच्छन् नरः **परेषाम्** अनिष्टं न कुर्यात्।	केषाम्

प्र. 3 अन्वयम् उचितपदक्रमेण पूरयत।

शक्यः, प्रभूतानि, तत्कृतज्ञता, पुत्राय, कुर्यात्, केनापि, समत्वम्, ईरितः, कर्म

क) पिता __________ बाल्ये महत् विद्याधनं यच्छति, अस्य पिता किं तपः तेपे इत्युक्तिः __________।

ख) येन __________ यत् प्रोक्तं तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः येन कर्तुं __________भवेत्, सः __________ इति __________

ग) यः आत्मनः श्रेयः __________ सुखानि च इच्छति, (सः) परेभ्यः अहितं __________ कदापि न __________।

प्र. 4 उत्तराणि लिखत।

3क)	सत्या मधुरा च वाणी का?	धर्मप्रदा
ख)	धर्मप्रदां वाचं कः त्यजति?	विमूढधीः
ग)	मूढः पुरुषः कां वाणीं वदति?	परुषाम्
घ)	मन्दमतिः कीदृशं फलं खादति?	अपक्वम्
7क)	बुद्धिमान् नरः किम् इच्छति?	आत्मनः श्रेयः
ख)	कियन्ति सुखानि इच्छति?	प्रभूतानि (कियान् कियती कियत्)
ग)	सः कदापि किं न कुर्यात्?	अहितम्
घ)	सः केभ्यः अहितं न कुर्यात्?	परेभ्यः

प्र.6अ विलोमशब्दानां चयनं कुर्वन्तु

क)	पक्वः	(परिपक्वः / **अपक्वः** / क्वथितः)
ख)	विमूढधीः	(**सुधीः** / निधिः / मन्दधीः)
ग)	कातरः	(अकरुणः / अधीरः / **अकातरः**)
घ)	कृतज्ञता	(कृपणता / **कृतघ्नता** / कातरता)
ङ)	आलस्यम्	(उद्विग्नता / विलासिता / **उद्योगः**)
च)	परुषा	(पौरुषी / **कोमला** / कठोरा)

प्र. 6आ) त्रयः समानार्थकाः शब्दाः मञ्जूषातः चित्वा लिखत।

लोचनम् शुभम् मनः आननम् संसद् वदनम् नेत्रम् परिषद् समितिः चेतः
बहु शिवम् भूरि मानसम् नयनम् विपुलम् वक्त्रम् कल्याणम्

क)	**प्रभूतम्**	भूरि	बहु	विपुलम्
ख)	**श्रेयः**	कल्याणम्	शुभम्	शिवम्
ग)	**चित्तम्**	मनः	मानसम्	चेतः
घ)	**चक्षुस्**	लोचनम्	नेत्रम्	नयनम्

ङ)	मुखम्	आननम्	वक्त्रम्	वदनम्
च)	सभा	संसद्	परिषद्	समितिः

प्र.7 **समस्तपदानि लिखत।**

क)	**तत्वार्थस्य निर्णयः**	तत्वार्थनिर्णयः	षष्ठी तत्पुरुषः
ख)	** **वाचि पटुः**	वाक्पटुः	षष्ठी तत्पुरुषः
ग)	**धर्मं प्रददाति इति (ताम्)**	धर्मप्रदाम्	उपपदतत्पुरुषः
घ)	**न कातरः**	अकातरः	नञ् तत्पुरुषः
ङ)	**न हितम्**	अहितम्	नञ् तत्पुरुषः
च)	**महान् आत्मा येषाम्**	महात्मानः	बहुव्रीहिः
छ)	**विमूढा धीः यस्य सः**	विमूढधीः	बहुव्रीहिः

पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत्।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता ॥

पदच्छेदः

पिता, यच्छति, पुत्राय, बाल्ये, विद्या,धनम्, महत्, पिता,

अस्य, किम्, तपः, तेपे, इति, उक्तिः, तत्, कृतज्ञता।

अन्वयः

पिता पुत्राय बाल्ये महत् विद्याधनं यच्छति।

अस्य (पुत्रस्य) पिता किं तपः तेपे इत्युक्तिः तत्कृतज्ञता।

भावार्थः

पितुः दायित्वम् अस्ति यत् सः बाल्यकाले बालानां कृते शिक्षायाः प्रबन्धनं कुर्यात्। बालानां श्रेष्ठ-व्यवहारं दृष्ट्वा इतरजनाः वदेयुः यत् 'एतादृश-सन्ततिं प्राप्तुम् अस्य पिता कीदृशं तपः आचरितवान्' इति। एतादृशः व्यवहारः एव बालानां स्व-पितरं प्रति कृतज्ञता अस्ति।

आङ्ग्लार्थः

It is the duty of the father to educate the child during childhood . How does the child repay this debt? To there parents by good behaviour (of the child), others should exclaim that the parents have done great tapas to beget such a child.

पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत् ।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता ।।

शब्दार्थाः

पिता	('पितृ' ऋका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	= जनकः
पुत्राय	('पुत्र' अका.,पुं.,चतु.वि.,ए.व.)	= सुताय
बाल्ये	('बाल्य' अका.पुं.,सप्त.वि.,ए.व.)	= शैशवे
महत्	('महत्' तका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	= अधिकम् / महत्त्वपूर्णम्
विद्याधनम्	('विद्याधन' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	= विद्या-रूप-धनम्
यच्छति	(दाण् धातुः 'यच्छ्' आदेशः लट्.,प्र.पु.,ए.व.)	= ददाति
अस्य	('इदम्' मका., सर्व.,पुं.,ष.वि.,ए.व.)	अर्थात् पुत्रस्य
तपः	('तपस्' सका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	= तपस्याम्
तेपे	('तप्' धातुः,लिट्.,प्र.पु.,ए.व.)	अर्थात् कृतवान् / आचरितवान्
इति	(अव्ययपदम्)	= अनेन प्रकारेण
उक्तिः	('उक्ति' इका.,स्त्री.,प्र.वि.,ए.व.)	= कथनम्
तत्कृतज्ञता		= तस्य (पुत्रस्य) कृतज्ञता
कृतज्ञता	('कृतज्ञता' आका.,स्त्री.,प्र.वि.,ए.)	= प्रति-उपकारः

पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत् ।
पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता ।।

भाव-बोधनम्

यच्छति अर्थात् ददाति ....

- कः यच्छति ? ✓पिता यच्छति।
- पिता किं यच्छति? ✓ पिता विद्याधनं यच्छति।
- विद्याधनं कीदृशं धनम् अस्ति? ✓ विद्यमानेषु सर्वेषु धनेषु विद्याधनं श्रेष्ठम् अस्ति।
- पिता महत् विद्याधनं कदा यच्छति? ✓ पिता महत् विद्याधनं बाल्यकाले यच्छति।
- पिता महत् विद्याधनं कस्मै यच्छति? ✓ पिता महत् विद्याधनं पुत्राय पुत्र्यै च यच्छति।
- सन्ततयः कृतज्ञतां कथं प्रकटयन्ति?
  - ✓ "अस्य पिता कीदृशं तपः आचरितवान्" इति जनानां प्रशंसा-द्वारा कृतज्ञतां प्रकटयन्ति।
- जनाः किं वदन्ति?
  - ✓ जनाः सन्ततीनां सदाचारं दृष्ट्वा वदन्ति यत् एतादृश्याः सन्ततेः प्राप्त्यर्थं तेषां पिता किं तपः आचरितवान् इति ।

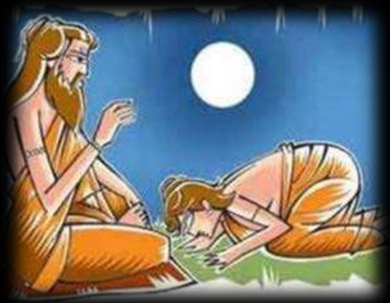

अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद् यदि।
तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः॥

पदच्छेदः

अवक्रता, यथा, चित्ते, तथा, वाचि, भवेत्, यदि, तत्, एव, आहुः, महात्मानः, समत्वम्, इति, तथ्यतः।

अन्वयः

यथा चित्ते अवक्रता (भवति) तथा यदि वाचि (अपि अवक्रता) भवेत्,तथ्यतः तत् एव समत्वम् इति महात्मानः आहुः।

भावः

श्रेष्ठजनानां दृष्ट्या 'समत्वं किम् अस्ति ?'इति अस्मिन् श्लोके पठामः। मनुष्यः यथा मनसा निष्पक्षतया चिन्तयति, तथा एव यदि वाण्या अपि व्यवहारं करोति तर्हि तादृशं 'समानम् आचरणम्' एव समत्वम् अस्ति।

आङ्ग्लार्थः

If the mind is not crooked, then the words uttered is also not crooked. Unbiased in thought and words is called equanimity by great people.

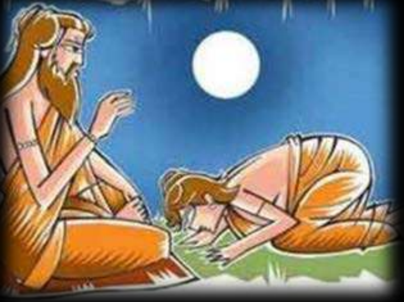

अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद् यदि।
तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः ॥

शब्दार्थाः

यथा	(अव्ययम्)	= यादृशी
अवक्रता	('अवक्रता' आका.,स्त्री.,प्र.वि.,ए.व.)	= सरलता
चित्ते	('चित्त' अका.,नपुं.,सप्त.वि.,ए.व.)	= मनसि
तथा	(अव्ययम्)	= तादृशी / तद्वत्
यदि	(अव्ययम्)	= चेत्
वाचि	('वाच्' चका.,स्त्री.,सप्त.वि.,ए.व.)	= वाण्याम्
भवेत्	('भू' धातुः, विधि.,प्र.पु.,ए.व.)	= जायेत
महात्मानः	('महात्मन्' नका.,पुं.,प्र.वि.,बहु.व.)	= महापुरुषाः
तथ्यतः	(अव्ययम्)	= वस्तुतः
तदेव	(तत् + एव) (अव्ययम्) अर्थात्	मनसः वाण्याः च ऐक्यम्
समत्वम्	(अव्ययम्)	= समता
इति	(अव्ययम्)	= इत्थम् / अनेन प्रकारेण
आहुः	('ब्रू' धातुः, लट्.,प्र.पु.,बहु.व.)	= कथयन्ति

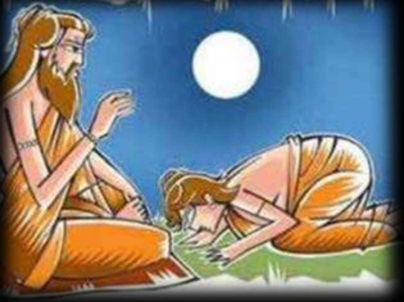

अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद् यदि ।
तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः ॥

भाव-बोधनम्

अवक्रता अर्थात् सरलता...........

- किं भवेत्?
  - अवक्रता (सरलता) भवेत् ।
- सरलता कुत्र भवेत् ?
  - सरलता वाचि अर्थात् वाण्यां भवेत्।
- वाण्यां सरलता कदा भवति?
  - यदा चित्ते सरलता भवति, तर्हि वाचि अर्थात् वाण्यां सरलता भवति ।
- यदि चित्ते वाचि च समानता भवति तर्हि इदं किं कथ्यते ?
  - यदि चित्ते वाचि च समानता भवति तर्हि इदं "समत्वम्" इति कथ्यते।
- "तथ्यतः" इति पदस्य कः अर्थः भवति ?
  - "तथ्यतः" इति पदस्य अर्थः वास्तविकम् इति भवति।
- महात्मनां दृष्ट्या वास्तविकं समत्वं किम् अस्ति ?
  - महात्मनां दृष्ट्या निष्पक्षभावेन मनसि वाचि समानता एव वास्तविकं समत्वम् अस्ति ।

त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः॥

पदच्छेदः

त्यक्त्वा, धर्म-प्रदाम्, वाचम्, परुषाम्, यः, अभ्युदीरयेत्,
परित्यज्य, फलम्, पक्वम्, भुङ्क्ते, अपक्वम्, विमूढधीः।

अन्वयः

यः (मनुष्यः) धर्मप्रदां वाचं त्यक्त्वा परुषाम् (वाचम्) अभ्युदीरयेत्
(सः) विमूढधीः पक्वं फलं परित्यज्य अपक्वं फलं भुङ्क्ते ।

भावः

यः मनुष्यः धर्मयुक्तां मधुरां वाणीं परित्यज्य अधर्मयुक्त-कठोरवाण्या वदति सः तादृशः मूर्खः भवति यथा कश्चित् पक्वं मधुरं फलं त्यक्त्वा अपक्वं फलं खादति। अतः सर्वदा मधुरं प्रियं च वदनीयम्।

आङ्ग्लार्थः

Ignoring, sweet & sane words, uttering harsh words is like eating unripe fruits when ripe fruits are available.

त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः॥

शब्दार्थाः

• यः	('यद्' दका., सर्व., पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	अर्थात् यः जनः ।
• धर्मप्रदाम्	('धर्मप्रदा' आका.,स्त्री.,द्वि.वि.,ए.व.)	= धर्मप्रदायिनीम् ।
• वाचम्	('वाच्' चका.,स्त्री.,द्वि.वि.,ए.व.)	= वाणीम् ।
• त्यक्त्वा	('त्यज्' धातुः, 'क्त्वा' प्रत्य.अव्ययम्)	= परित्यज्य ।
• परुषाम्	('परुषा' आका.,स्त्री.,द्वि.वि.,ए.व.)	= कठोर-वाणीम् ।
• अभ्युदीरयेत्	('अभि+उत्' उप., 'ईर्' धातुः,विधि.,प्र.पु.,ए.व.)	= वदेत् ।
• विमूढधीः	('विमूढधी' ईका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	= मूर्ख-मतिः ।
• पक्वम्	('पक्व' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	= रसपूर्णम् ।
• फलम्	('फल' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	= फलितम् ।
• परित्यज्य	('परि' उप., 'त्यज्' धातुः, ल्यप्.प्र. अव्ययम्)	= त्यक्त्वा ।
• अपक्वम्	('अपक्व' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	= न पक्वम् ।
• भुङ्क्ते	('भुज्' धातुः, आत्मने.,लट्.,प्र.पु.,ए.व.)	= खादति ।

त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः॥

भाव-बोधनम्

अभ्युदीरयेत् अर्थात् वदेत् / वदति.....
भुङ्क्ते अर्थात् खादति............

- मनुष्यः कीदृशीं वाणीं वदेत्?
  ✓ मनुष्यः धर्मप्रदां मधुरां च वाणीं वदेत्।
- मनुष्यः कीदृशीं वाणीं त्यक्त्वा कठोरां वाणीं वदति ?
  ✓ मनुष्यः धर्मप्रदां मधुरां च वाणीं त्यक्त्वा कठोरां वाणीं वदति।
- मधुरां वाणीं त्यक्त्वा कठोरां वाणीं यः वदति सः कीदृशः मनुष्यः भवति?

✓ सः मूर्खः भवति । यथा कश्चन पक्वं फलं त्यक्त्वा अपक्वं फलं खादति

अतः सर्वदा धर्मप्रदां मधुरां च वाणीम् एव सर्वे वदेयुः।

- बुद्धिमति मूर्खे च कः भेदः भवति?

बुद्धिमान्	मूर्खः
धर्मप्रदां मधुरां वाणीं वदति	मधुरां त्यक्त्वा परुषां /कठोरां वाणीं वदति
पक्वं फलं खादति	पक्वं त्यक्त्वा अपक्वं फलं खादति

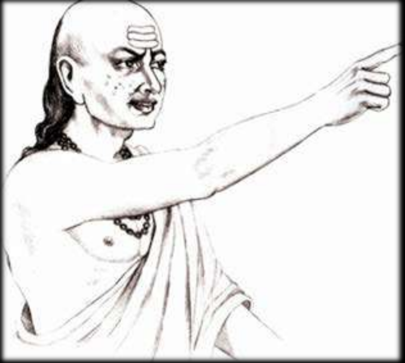

विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः।
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामिनी मते ॥

पदच्छेदः

विद्वांसः, एव, लोके, अस्मिन्, चक्षुष्मन्तः, प्रकीर्तिताः,
अन्येषाम्, वदने, ये, तु, ते, चक्षुर्नामिनी, मते।

अन्वयः

अस्मिन् संसारे विद्वांसः एव चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः,
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामिनी मते ।

भावः

अस्मिन् संसारे ज्ञानार्जने येषां रुचिः वर्तते, ते एव नेत्रवन्तः सन्ति। यतः ज्ञानरूपिनेत्रम् एव मनुष्यस्य वास्तविकं नेत्रम् अस्ति। यस्य ज्ञानार्जने रुचिः न अस्ति तस्य नेत्रे तु केवलं नाम्ना एव ।

आङ्ग्लार्थः

Only those who are educated have two eyes in their face, for other uneducated, it is just a name sake. (It is just a bruise)

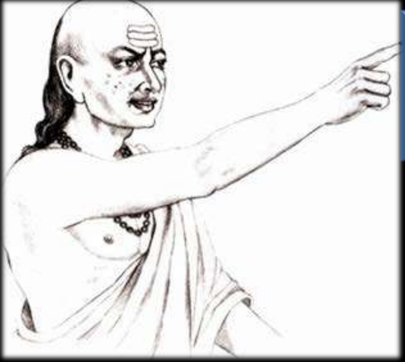

विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः।
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामनी मते ॥

शब्दार्थाः

• अस्मिन्	('इदम्' मका.,पुं.,सप्त.वि.,ए.व.)	-	एतस्मिन्
• संसारे	('संसार' अका.,पुं.,सप्त.वि.,ए.व.)	-	लोके
• विद्वांसः	('विद्वस्' सका.,पुं.,प्र.वि.,बहु.व.)	-	विद्यावन्तः
• एव	(अव्ययम्)	-	निश्चितम्
• चक्षुष्मन्तः	('चक्षुष्मत्' तका.,पुं.,प्र.वि.,बहु.व.)	-	नेत्रवन्तः
• प्रकीर्तिताः	('प्रकीर्तित' अका.,पुं.,प्र.वि.,बहु.व.)	-	प्रसिद्धाः / प्रशंसिताः
• अन्येषाम्	('अन्य' अका., सर्व.पुं.,ष.वि.,बहु.व.)	-	इतरेषाम्
• वदने	('वदन' अका.,नपुं.,सप्त.वि.,ए.व.)	-	मुखे
• तु	(अव्ययम्)	-	तर्हि
• ते	('तद्' दका., नपुं., सर्व., प्र.वि.,द्वि.व.)	अर्थात्	नेत्रे
• चक्षुर्नामनी	('चक्षुर्नामन्' नका.,नपुं.,प्र.वि.,द्वि.व.)	-	नाममात्रस्य कृते नयने
• मते	('मत' अका.,नपुं.,प्र.वि.,द्वि.व.)	-	मानिते (स्तः)

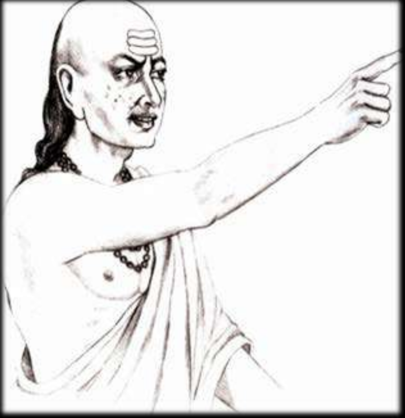

विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः।
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामिनी मते ॥

भाव-बोधनम्

प्रकीर्तिताः .... अर्थात् कथिताः भवन्ति ।

- अस्मिन् संसारे वस्तुतः के चक्षुष्मन्तः सन्ति?
  - ✓ अस्मिन् संसारे वस्तुतः ये विद्याभ्यासं प्राप्तवन्तः ते एव चक्षुष्मन्तः सन्ति ।
- विद्वांसः एव चक्षुष्मन्तः किमर्थं भवन्ति ?
  - ✓ विद्वांसः एव नेत्रमाध्यमेन ज्ञानार्जनं कुर्वन्ति इति कारणेन ते एव चक्षुष्मन्तः भवन्ति।
- केषां नेत्रे नाममात्रस्य कृते भवतः?
  - ✓ विद्यया हीनानां जनानां नेत्रे केवलं नाममात्रस्य कृते भवतः।

यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः॥५॥

पदच्छेदः

यत्, प्रोक्तम्, येन, केन, अपि, तस्य, तत्त्व-अर्थ-निर्णयः,
कर्तुम्, शक्यः,भवेत्, येन, सः, विवेकः, इति, ईरितः।

अन्वयः

येन केन अपि यत् प्रोक्तं तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः,
येन कर्तुं शक्यः भवेत्, सः विवेकः इति ईरितः।

भावः

'विवेकः' इति अनेन कः अभिप्रायः? अस्मिन् सन्दर्भे कथ्यते यः अपि उक्तानां विभिन्न-कथनानाम् अर्थं विश्लेषणं वा यस्याः शक्त्याः साहाय्येन सम्यक् रूपेण स्पष्टीकर्तुं समर्थः भवति ,सा एव शक्तिः 'विवेकः' इति कथ्यते।

आङ्ग्लार्थः

The mark of wisdom is to discern the correct meaning of the spoken words irrespective of who utters.

यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः॥

शब्दार्थाः

येन	('यद्' दका.,सर्व.,पुं.,तृ.वि.,ए.व.)	अर्थात्	येन अपि मानवेन
केन	('किम्' मका.,सर्व.,पुं.,तृ.वि.,ए.व.)	अर्थात्	केन अपि मानवेन
यत्	('यद्' दका.,सर्व.,नपुं.,प्र.वि.,ए.व.)	अर्थात्	वचनम्/ वाक्यम्
प्रोक्तम्	('प्र' उप.,'वच्' धातु, 'क्त' प्र.,नपुं.,प्र.वि.,ए.व.)	-	कथितम्
तस्य	('तद्' दका.,नपुं.,सर्व.,षष्ठी.वि.,ए.व.)	अर्थात्	वचनस्य /वाक्यस्य
तत्त्वार्थनिर्णयः	('तत्त्वार्थनिर्णय' अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	-	वास्तविकः अर्थः
येन	('यद्' दका.,सर्व., पुं.,तृ.वि.,ए.व.)	-	येन माध्यमेन
कर्तुम्	('कृ' धातुः,'तुमुन्' प्र.अव्य.)	-	करणार्थम्
शक्यः	('शक्य' अका.,पुं.,प्र.पु.,ए.व.)	-	समर्थः /शक्यते वा
भवेत्	('भू' धातुः, विधिलि.,प्र.पु.,ए.व.)	-	जायेत
सः	('तद्' दका.,पुं.,सर्व.,प्र.वि.,ए.व.)	अर्थात्	बुद्धिविशेषः
विवेकः	('विवेक' अका.,पुं,प्र.वि.,ए.व.)	-	सद्-असद् -विवेचिनी बुद्धिः(विवेकः)
ईरितः	('ईर् णिच्' धातुः, 'क्त' प्र, पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	-	कथितः

यत् प्रोक्तं येन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः॥

भाव-बोधनम्

ईरितः ...अर्थात्....... कथितः।

- कः कथितः?
  - ✓ विवेकः कथितः।
- कः विवेकः कथ्यते?
  - ✓ यः तत्त्वार्थनिर्णयं कर्तुं शक्यः सः विवेकः कथ्यते ।
- ‘तत्त्वार्थनिर्णयः’ इति पदस्य कः अर्थः भवति?
  - ✓ ‘तत्त्वार्थनिर्णयः’ इति पदस्य अर्थः वास्तविक-अर्थस्य निर्णयः’ इति अस्ति।
- तत्त्वार्थनिर्णयः कुत्र कर्तव्यः?
  - ✓ येन केनापि यत्किमपि प्रोक्तम्, तेषु वचनेषु तत्त्वार्थनिर्णयः कर्तव्यः ।

वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते॥६॥

पदच्छेदः

वाक्पटुः, धैर्यवान्, मन्त्री, सभायाम्, अपि, अकातरः, सः,

केनापि, प्रकारेण, परैः, न, परिभूयते ।

अन्वयः

(यः) मन्त्री वाक्पटुः, धैर्यवान्, सभायाम् अपि अकातरः (अस्ति)
सः परैः केन अपि प्रकारेण न परिभूयते ।

भावार्थः

यः विषयस्य मन्थनं करोति, भाषाप्रयोगे दक्षः भवति, सर्वदा धैर्यं धारयति सभायां कदापि हतोत्साहः न भवति सः देशहितार्थं सदैव निर्भयरूपेण निर्णयान् स्वीकरोति अन्येषां जनानां प्रभावे अथवा अन्येषां जनानां द्वारा पराजितः न भवति।

आङ्ग्लार्थः

A minister who is a gifted speaker, courageous, untiring in his work, shall not be conquered in any way by others.

वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते॥

शब्दार्थाः

मन्त्री	('मन्त्रिन्' नका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	=	प्रमुखपरामर्शकः/मनस्वी
वाक्पटुः	('वाक्पटु' उका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	=	सम्भाषणकुशलः
धैर्यवान्	('धैर्यवत्' तका.,पुं., प्र.वि.,ए.व.)	=	धैर्यशीलः
सभायाम्	('सभा' आका.,स्त्री.,सप्त.वि.,ए.व.)	=	परिषदि
अपि	(अव्ययम्)	=	पुनः च
अकातरः	('अकातर' अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	=	उत्साही
सः	('तद्' दका.,सर्व.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	अर्थात्	मानवः
परैः	('पर' अका.,पुं.,तृ.वि.,बहु.व.)	=	अन्यजनैः
केन	('किम्' मका.,पुं.,तृ.वि.,ए.व.)	अर्थात्	मानवेन
प्रकारेण	('प्रकार' अका.पुं.,तृ.वि.,ए.व.)	=	माध्यमेन
न	(अव्ययम्)	=	नैव
परिभूयते	('परि' उप., 'भू' धातुः., कर्मणि लट्.ल.,प्र.पु.,ए.व.)	=	पराजितः/ अपमानितः

भाव-बोधनम्

वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते॥

परिभूयते...........अर्थात् ...अपमानितः क्रियते ।

- कः न परिभूयते ?
- मन्त्री न परिभूयते ।
- कीदृशः मन्त्री न परिभूयते ?
- वाक्पटुः मन्त्री न परिभूयते ।
- कीदृशः वाक्पटुः मन्त्री न परिभूयते ?
- धैर्यवान् वाक्पटुः मन्त्री न परिभूयते ।
- कीदृशः धैर्यवान् वाक्पटुः मन्त्री न परिभूयते ?
- अकातरः, धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री न परिभूयते ।
- अकातरः, धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री कुत्र न परिभूयते ?
- अकातरः, धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री सभायां न परिभूयते ।
- अकातरः, धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री सभायां कथं न परिभूयते ?
- अकातरः, धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री सभायां केन अपि प्रकारेण न परिभूयते।
- अकातरः,धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री सभायां कैः केन अपि प्रकारेण न परिभूयते?
- अकातरः, धैर्यवान् वाक्पटुः च मन्त्री सभायाम् अन्यजनैः केन अपि प्रकारेण न परिभूयते।

य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।
न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्यः कदापि च ॥७॥

पदच्छेदः

यः, इच्छति, आत्मनः, श्रेयः, प्रभूतानि, सुखानि, च,
न, कुर्यात्, अहितम्, कर्म, सः, परेभ्यः, कदा, अपि, च।

अन्वयः

यः आत्मनः श्रेयः प्रभूतानि च सुखानि इच्छति,
सः परेभ्यः अहितं कर्म कदापि न कुर्यात्॥

भावार्थः

यः मानवः स्वकीयं कल्याणम् अधिकं च सुखम् इच्छति, सः कदापि अन्येषां जनानां कृते अकल्याणकरं कर्म न कुर्यात् अपितु सर्वदा कल्याणकरं कर्म कुर्यात् ।

आङ्ग्लार्थः

Sorrow is only to those who cause pain to others. So if one wants prosperity, limitless happiness for oneself then he or she shall desist from causing harm to others.

य इच्छत्यात्मन: श्रेय: प्रभूतानि सुखानि च।
न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्य: कदापि च ॥

शब्दार्थाः

यः	('यद्' दका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	अर्थात्	यः मानवः
आत्मन:	('आत्मन्' नका.,पुं.,षष्ठी.वि.,ए.व.)	=	स्वस्य
श्रेय:	('श्रेयस्' सका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	=	कल्याणम्
प्रभूतानि	('प्रभूत' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,बहु.व.)	=	अत्यधिकानि
सुखानि	('सुख' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,बहु.व.)	=	ऐश्वर्य-धन-धान्यादीनि
इच्छति	('इष्' धातुः,लट्.,प्र.पु.,ए.व.)	=	वाञ्छति
सः	('तद्' दका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	अर्थात्	सः मानवः
परेभ्य:	('पर' अका.,पुं.,पञ्च.वि.,बहु.)	=	अन्यजनेभ्यः
अहितम्	('अहित' अका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	=	न हितम् / अकल्याणकरम्
कर्म	('कर्मन्' नका.,नपुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	=	कार्यम्
कदापि	(कदा + अपि)	=	कस्मिन् अपि काले
न	(अव्ययम्)	=	मा / नैव
कुर्यात्	('कृ' धातुः,विधिलि.,प्र.पु.,ए.व.)	=	सम्पादयेत्

य इच्छत्यात्मन: श्रेय: प्रभूतानि सुखानि च।
न कुर्यादहितं कर्म स परेभ्य: कदापि च ॥

भाव-बोधनम्

इच्छति .....अर्थात्...इच्छां करोति।

- कः इच्छति ?
- मनुष्यः किम् इच्छति?
- मनुष्यः कस्य कल्याणं सुखानि च इच्छति?
- मनुष्यः कति सुखानि इच्छति?
- यः मनुष्यः स्वकल्याणं सुखानि च इच्छति सः किं न कुर्यात्।
- सः केभ्यः अहितकरं कर्म न कुर्यात् ?
- सः परेभ्यः अहितकरं कर्म कदा न कुर्यात् ?

✓ मनुष्यः इच्छति।
✓ मनुष्यः कल्याणं सुखानि च इच्छति।
✓ मनुष्यः आत्मनः कल्याणं सुखानि च इच्छति।
✓ मनुष्यः प्रभूतानि सुखानि इच्छति।
✓ यः मनुष्यः स्वकल्याणं सुखानि च इच्छति सः अहितकरं कर्म न कुर्यात्।
✓ सः परेभ्यः अहितकरं कर्म न कुर्यात् ।
✓ सः परेभ्यः अहितकरं कर्म कदापि न कुर्यात्।

आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।
तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः॥८॥

पदच्छेदः

आचारः, प्रथमः, धर्मः, इति, एतत्, विदुषाम्, वचः,
तस्मात्, रक्षेत्, सदाचारम्, प्राणेभ्यः, अपि, विशेषतः।

अन्वयः

आचारः प्रथमः धर्मः इति एतत् विदुषां वचः,
तस्माद् (मनुष्यः) प्राणेभ्यः अपि सदाचारं विशेषतः रक्षेत्।

भावः

आचारः (सद्-व्यवहारः) मनुष्यस्य प्रमुखः धर्मः अस्ति। एषः श्रेष्ठजनानां जीवनसन्देशः अस्ति।
अतः सदाचारस्य रक्षणं प्राणेभ्यः अपि अधिकतया करणीयम्।

आङ्ग्लार्थः

**Propriety of conduct leads to eminence;
hence it is preserved even at the cost of one's life.**

आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।
तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः॥

शब्दार्थाः

आचारः	('आचार' अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	- सद्-व्यवहारः
प्रथमः	('प्रथम' अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	- प्रमुखः
धर्मः	('धर्म' अका.,पुं.,प्र.वि.,ए.व.)	- कर्त्तव्यम्
विदुषाम्	('विद्वस्' सका.,पुं.,ष.वि.,बहु.व.)	- विद्वज्जनानाम्
वचः	('वचस्' सका.,नपुं.,प्र.वि.,ए.व.)	- वचनम्
तस्माद्	('तद्' दका.,नपुं.,पञ्च.वि.,ए.व.)	- अतः
प्राणेभ्यः	('प्राण' अका.,पुं.,पञ्च.वि.,बहु.व.)	अर्थात् प्राणान् त्यक्त्वा अपि
सदाचारम्	('सदाचार' अका.,पुं.,द्वि.वि.,ए.व.)	- सदाचरणम्
विशेषतः	('विशेष' अका.,पु.,'तसिल्' प्रत्य.)	- विशेषरूपेण
रक्षेत्	('रक्ष्' धातुः, विधि.लिङ्.ल.,प्र.पु.,ए.व.)	- रक्षणं कुर्यात् / रक्षणीयम्

आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः।
तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः॥

भाव-बोधनम्

- ➢ विदुषां वचः किम् अस्ति?
- ✓ "आचारः प्रथमः धर्मः" इति विदुषां वचः अस्ति।

- ➢ मनुष्यस्य प्रथमः धर्मः कः अस्ति?
- ✓ मनुष्यस्य प्रथमः धर्मः सदाचारः अस्ति।

- ➢ मनुष्यः केषां रक्षणं सर्वस्मात् अधिकं करोति?
- ✓ मनुष्यः प्राणानां रक्षणं सर्वस्मात् अधिकं करोति।

- ➢ मनुष्यः प्राणेभ्यः अपि अधिकं कस्य रक्षां विशेषतः कुर्यात्?
- ✓ मनुष्यः प्राणेभ्यः अपि अधिकं सदाचारस्य रक्षां विशेषतः कुर्यात्।

- ➢ अस्माभिः प्राणेभ्यः अपि अधिकं सदाचारस्य रक्षा किमर्थं कर्तव्या ?
- ✓ अस्माभिः प्राणेभ्यः अपि अधिकं सदाचारस्य रक्षा कर्तव्या 'यतः सदाचारः एव अस्माकं प्रथमः धर्मः अस्ति।

पदानि	विपर्ययपदानि
हानिः	लाभः
सहयोगेन	असहयोगेन

अभ्यासः

एन०सी०ई०आर०टी०प्रश्नाः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत

(क) वनराजः कैः दुरवस्थां प्राप्तः?

(ख) कः वातावरणं कर्कशध्वनिना आकुलीकरोति?

(ग) काकचेष्टः विद्यार्थी कीदृशः छात्रः मन्यते?

(घ) कः आत्मानं बलशाली, विशालकायः, पराक्रमी च कथयति।

(ङ) बकः कीदृशान् मीनान् क्रूरतया भक्षयति?

(च) मयूरः कथं नृत्यमुद्रायां स्थितः भवति?

(छ) अन्ते सर्वे मिलित्वा कस्य राज्याभिषेकाय तत्पराः भवन्ति?

(ज) अस्मिन्नाटके कति पात्राणि सन्ति?

उत्तराणि

(क) तुच्छजीवैः

(ख) काकः

(ग) आदर्श

(घ) गजः

(ङ) वराकान्

(च) पिच्छानुद्घाट्य

(छ) उलूकस्य

(ज) द्वादश

2. अधोलिखितप्रश्नानामुत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत

(क) निःसंशयं कः कृतान्तः मन्यते?

(ख) बकः वन्यजन्तूनां रक्षोपायान् कथं चिन्तयितुं कथयति?

(ग) अन्ते प्रकृतिमाता प्रविश्य सर्वप्रथमं किं वदति?

(घ) यदि राजा सम्यक् न भवति तदा प्रजा कथं विप्लवेत् ?

उत्तराणि

(क) निःसंशयं सः एव कृतान्तः मन्यते यः पार्थिवरूपेण सदा परैः वित्रस्तान् पीड्यमानान् जीवान् न रक्षति।

(ख) बकः वन्यजन्तूनां रक्षोपायान् शीतले जले बहुकालपर्यन्तं ध्यानमग्नः स्थितप्रज्ञः इव स्थित्वा चिन्तयितुं कथयति।

(ग) अन्ते प्रकृतिमाता प्रविश्य सर्वप्रथमं वदति-भोः भोः प्राणिनः । यूयं सर्वे एव मे सन्ततिः। कथं मिथः कलहं कुर्वन्ति। वस्तुतः सर्वे वन्यजीविनः अन्योन्याश्रिताः।

(घ) यदि राजा सम्यक् न भवति तदा प्रजा अकर्णधारा जलधौ नौः इव इह विप्लवेत् ।

3. रेखाङ्कितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

(क) सिंहः वानराभ्यां <u>स्वरक्षायाम्</u> असमर्थः एवासीत् ?

(ख) गजः वन्यपशून् तुदन्तं <u>शुण्डेन</u> पोथयित्वा मारयति?

(ग) वानरः आत्मानं <u>वनराजपदाय</u> योग्यः मन्यते?

(घ) मयूरस्य नृत्यं <u>प्रकृतेः</u> आराधना?

(ङ) सर्वे <u>प्रकृतिमातरं</u> प्रणमन्ति?

उत्तराणि

(क) सिंहः वानराभ्यां कस्याम् असमर्थः एवासीत् ?

(ख) गजः वन्यपशून् तुदन्तं केन पोथयित्वा मारयति?

(ग) वानरः आत्मानं कस्मै किमर्थम् योग्यः मन्यते?

(घ) मयूरस्य नृत्यं कस्याः आराधना? ।

(ङ) सर्वे काम प्रणमन्ति?

4. शुद्धकथनानां समक्षम् आम् अशुद्धकथानानां च समक्षं न इति लिखत

(क) सिंहः आत्मानं तुदन्तं वानरं मारयति।

(ख) का-का इति बकस्य ध्वनिः भवति।

(ग) काकपिकयोः वर्णः कृष्णः भवति।

(घ) गजः लघुकायः निर्बलः च भवति।

(ङ) मयूरः बकस्य कारणात् पक्षिकुलम् अवमानितं मन्यते।

(च) अन्योन्यसहयोगेन प्राणिनां लाभः जायते।

उत्तराणि (क) न (ख) न (ग) आम् (घ) न (ङ) आम् (च) आम

5. मञ्जूषातः समुचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

स्थितप्रज्ञः, यथासमयम्, मेध्यामध्यभक्षकः, अहिभुक्, आत्मश्लाघाहीनः, पिकः

(क) काकः .... भवति।

(ख) .... परभृत् अपि कथ्यते।

(ग) बकः अविचलः .... इव तिष्ठति।

(घ) मयूरः ...... इति नाम्नाऽपि ज्ञायते।

(ङ) उलूकः .... पदनिर्लिप्तः चासीत् ।

(च) सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते

उत्तराणि

(क) मेध्यामध्यभक्षकः

(ख) पिकः

(ग) स्थितप्रज्ञः

(घ) अहिभुक्

(ङ) आत्मश्लाघाहीनः

(च) यथासमयम्

6. परिचयं पठित्वा पात्रस्य नाम लिखत

(क) अहं शुण्डेन कमपि पोथयित्वा मारयितुं समर्थः।

(ख) मम सत्यप्रियता सर्वेषां कृते उदाहरणस्वरूपा।

(ग) मम पिच्छानामपूर्वं सौन्दर्यम्।

(घ) अहं पराक्रमिणं भयंकरं वापि जन्तुं पराजेतुं समर्थः।

(ङ) अहं वनराजः। कथं सर्वे मिलित्वा मां तुदन्ति?

(च) अहम् अगाधजलसञ्चारी अपि गर्वं न करोमि?

(छ) अहं सर्वेषां प्राणिनां जननी अस्मि।

(ज) एषः तु करालवक्त्रः दिवान्धः चास्ति।

उत्तराणि

(क) गजः

(ख) काकः

(ग) मयूरः

(घ) वानरः

(ङ) सिंहः

(च) रोहितः मत्स्यः

(छ) प्रकृतिमाता

(ज) उलूकः

7. वाच्यपरिवर्तनं कृत्वा लिखत

उदाहरणम्- क्रुद्धः सिंहः इतस्ततः धावति गर्जति च।

- क्रुद्धेन सिंहेन इतस्ततः धाव्यते गर्यते च।

(क) त्वया सत्यं कथितम्

(ख) सिंहः सर्वजन्तून् पृच्छति।

(ग) काकः पिकस्य सन्ततिं पालयति।

(घ) मयूरः विधात्रा एव पक्षिराजः वनराजः वा कृतः।

(ङ) सर्वैः खगैः कोऽपि खगः एव वनराजः कर्तुमिष्यते स्म।

(च) सर्वे मिलित्वा प्रकृतिसौन्दर्याय प्रयत्नं कुर्वन्तु।

उत्तराणि

(क) त्वं सत्यं कथितवान् ।

(ख) सिंहेन सर्वजन्तवः पृच्छ्यन्ते।

(ग) काकेन पिकस्य सन्ततिः पाल्यते।

(घ) मयूरं विधाता एव पक्षिराज वनराजं वा कृतवान्।

(ङ) सर्वे खगाः कमपि कमपि खगम् एव वनराजं कर्तुम् इच्छन्ति स्म।

(च) सर्वैः मिलित्वा प्रकृतिसौन्दर्याय प्रयत्नः क्रियताम्।

8. समासविग्रहं समस्तपदं वा लिखत

(क) तुच्छजीवैः

(ख) वृक्षोपरि

(ग) पक्षिणां सम्राट

(घ) स्थिता प्रज्ञा यस्य सः -

(ङ) अपर्वम

(च) व्याघचित्रको

उत्तराणि

(क) तुच्छैः जीवैः तुच्छः जीवः, तैः

(ख) वृक्षस्य उपरि

(ग) पक्षिसम्राट

(घ) स्थितप्रज्ञः

(ङ) न पूर्वम्

(च) व्याघ्रः च चित्रकः च

9. प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत/योजयित्वा वा पदं रचयत

(क) क्रुध् + क्त

(ख) आकृष्य

(ग) सत्यप्रियता -

(घ) पराक्रमी

(ङ) कूर्द + क्त्वा -

(च) शृण्वन्

उत्तराणि

(क) क्रुद्धः

(ख) आ + कृष् + ल्यप्

(ग) सत्यप्रिय + तल्

(घ) पराक्रम + इन् (णिनि)

(ङ) कूर्दित्वा

(च) श्रु + शतृ

अतिरिक्ताः प्रश्नाः

I. अधोलिखितगद्यांशान्, नाट्यांशान्, पद्यांशान् च पठित्वा तदाधारितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत

1. (वनस्य दृश्यम्। समीपे एवैका नदी अपि वहति ।) एकः सिंहः सुखेन विश्राम्यते तदैव एकः वानरः आगत्य तस्य पुच्छं धुनोति। क्रुद्धः सिंहः तं प्रहर्तुमिच्छति परं वानरस्तु कूर्दित्वा वृक्षमारूढः। तदैव अन्यस्मात् वृक्षात् अपरः वानरः सिंहस्य कर्णमाकृष्य पुनः वृक्षोपरि आरोहति एवमेव वानराः वारं वारं सिंहं तुदन्ति। क्रुद्धः सिंहः इतस्ततः धावति, गर्जति परं किमपि कर्तुमसमर्थः एव तिष्ठति। वानराः हसन्ति वृक्षोपरि च विविधाः पक्षिणः अपि सिंहस्य एतादृशीं दशां दृष्ट्वा हर्षमिश्रितं कलरवं कुर्वन्ति। निद्राभङ्गदुःखेन वनराजः सन्नपि तुच्छजीवैः आत्मनः एतादृश्या दुरवस्थया श्रान्तः सर्वजन्तून् दृष्ट्वा पृच्छति-

I. एकपदेन उत्तरत

(i) कस्य समीपे एका नदी वहति?

(ii) कः सिहस्य पुच्छं धुनोति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत

(i) क्रुद्धः सिंहः किं करोति?

(ii) पक्षिणः अपि सिंहस्य क्शां दृष्ट्वा किं कुर्वन्ति?

III. भाषिककार्यम्

(i) 'तुदन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(ii) 'पक्षिणः' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(iii) 'क्रुद्धः सिंहः' अनयोः पदयोः विशेष्यपदं किम् ?

(iv) 'तस्य पुच्छं धुनोति' अत्र 'तस्य' पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

अशुद्धिशोधनम्

१) विवेकः दुग्धं पिबन्ति।	पिबति
२) सा सुन्दरा नारी अस्ति।	सुन्दरी
३) हे बालक ! पीतः वस्त्रम् आनय।	पीतम्
४) उद्याने पुष्पाः सन्ति।	पुष्पाणि
५) त्रयः नार्यः उद्याने भ्रमन्ति।	तिस्रः
६) गुरुं नमः।	गुरवे
७) अहं श्वः श्रीनगरम् अगच्छम्।	गमिष्यामि
८) मेघेन गर्जनेन मयूराः नृत्यन्ति।	मेघस्य

१) अस्मिन् चित्रं विद्यालयस्य अस्ति।

एतत्　इयम्　एतस्मिन्

एतत्

२) तत्र अनेकाः बालकाः क्रीडन्ति।

अनेकः　अनेके　अनेकानि

अनेके

३) सर्वाः वृक्षाः हरिताः सन्ति।

सर्व　सर्वाणि　सर्वे

सर्वे

४) अहं मित्रं पुस्तकं दास्यामि।

मित्रस्य　मित्रे　मित्राय

मित्राय

५) कवी मञ्चे अस्ति।

आसीत्　सन्ति　स्तः

स्तः

अशुद्धिशोधनम्

अभ्यासः

१)	किं त्वं कार्यं न अकरोत् ?	अकरोः
२)	खगाः तु सदैव उच्चैः उड्डयति ।	उड्डयन्ति
३)	मम मित्रं योग्यः अस्ति।	योग्यम्
४)	ह्यः मम गृहे केचन अतिथयः आगमिष्यन्ति।	आगच्छन्
५)	त्वं प्रतिदिनं पठति।	पठसि
६)	पाण्डवाः पञ्च आसीत्।	आसन्
७)	तस्य वस्त्राणि सुन्दराः सन्ति।	सुन्दराणि
८)	भवतः किं अभिधानम् ?	शुद्धं वाक्यम्
९)	मम भगिनी श्वः नागपुरनगरम् अगच्छत् ।	ह्यः
१०)	किं त्वया पुस्तकं पठितानि?	पठितम्

काव्यं पठितम् । काव्ये पठिते । काव्यानि पठितानि।

कविता पठिता । कविते पठिते । कविताः पठिताः ।

पाठः पठितः । पाठौ पठितौ । पाठाः पठिताः ।

११)	भवान् अत्र किं करोषि?	करोति
१२)	मह्यं श्वेतम् अम्बराणि रोचन्ते।	
१३)	त्वया सह के गच्छति?	
१४)	अहं श्वः अगच्छम्।	
१५)	द्वौ अश्वौ चलन्ति।	

अशुद्धिशोधनम्

१६) सीता महान् स्त्री अस्ति।

१७) सा पितुः सह गमिष्यति।

१८) परमः क्रीडायै प्रवीणः अस्ति।

१९) इदं मम कार्यालयः ।

२०) अयं बालिका सम्यक् अभिनयं करोति।

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।

1

विना	इतस्ततः	पुरा	एव	अधुना

1. . . . . अहं संस्कृतस्य परीक्षां ददामि ।
2. विद्यां . . . . जीवनं नरकम् भवति ।
3. शिशुः . . . . भ्रमति ।
4. . . . . राजा दशरथः आसीत् ।
5. सत्यम् . . . . एव जयते ।

2

उच्चैः	इव	शनैः–शनैः	यथा	विना	इतस्ततः	एव

1. . . . . अभ्यासं कृत्वा छात्रः विद्यापारङ्गतः अभवत् ।
2. ये . . . . गर्जन्ति ते न वर्षन्ति ।
3. . . . . आचार्यः कथयति तथैव कुरु ।
4. नर्तकी तु मयूरः . . . . नृत्यति ।
5. रात्रौ वीथिकासु . . . . भ्रमणं न उचितम् ।

3

सहसा	इतस्ततः	एव	इव	शनैः

1. . . . . विदधीत न क्रियाम् ।
2. विद्या . . . . राजसु पूज्यते ।
3. पश्य, उपवने वृद्धाः तु . . . . चलन्ति ।
4. वने पशवः . . . . भ्रमन्ति ।

4

इव	अधुना	पुरा	विना	इतस्ततः	एव

1. . . . . अहं संस्कृतस्य परीक्षां ददामि ।
2. विद्यां. . . . . जीवनं नरकम् ।
3. शिशुः . . . . भ्रमति ।
4. . . . . अशोकः नाम राजा आसीत् ।
5. "सत्यम् . . . . जयते" इति उपनिषदः वाक्यम् ।

www.bhavinpathak.webs.com

5 कोष्ठकात् उचितैः अव्ययपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

1. अहम् . . . . दूरदर्शने नाटकं पश्यामि । (यथा/अधुना/पुरा/इव)
2. मेघाः . . . . गर्जन्ति । (इतस्ततः/उच्चैः/इव/विना)
3. वयम् पुष्पाणि . . . . सदा प्रसन्नाः भवेम । (एव/इव/अपि/विना)
4. . . . . कालिदासः महाकविः आसीत् । (अधुना/एव/सहसा/पुरा)
5. कमलं . . . . दूरदर्शने नाटकं पश्यामि । (यथा/अधुना/पुरा/इव)
6. . . . . रात्रिः सञ्जाता, गृहात् भहिः मा गच्छ ।(इतस्ततः/उच्चैः/अधुना/विना)
7. मनमोहनः . . . . वदति, नरेन्द्रः . . . . वदति ।(उच्चैः/इव/अपि/शनैः)
8. कच्छपः आकाशात् . . . . भूमौ पतति । (अधुना/एव/सहसा/पुरा)
9. कमलं . . . . न शोभते सरः । (विना/अपि/अत्र/एव)
10. मत्स्याः जलं . . . . जीवितुं न शक्नोति । (विना/अपि/उच्चै/इतस्ततः)
11. . . . . कालिदासेन मेघदूतं लिखितम् । (सहसा/पुरा/इदानीम्/अधुना)
12. पुष्पैः सह कण्टकानि . . . . भवन्ति । (विना/अपि/पुरा/इदानीम्)
13. उद्याने युवकाः . . . . न चलन्ति । (इव/अपि/पुरा/शनैः)
14. कक्षायां . . . . मा वद । (इव/उच्चैः/पुरा/शनैः)
15. . . . . राजा तथा प्रजा । (यदा/यावत्/यत्र/यथा)
16. आमलकवृक्षः तु अमृतवृक्षः . . . . (इव/यावत्/तथा/पुरा)
17. . . . . सिद्ध्यतु स्वकथनम् । (एव/इदानीम्/अपि/एव)
18. सः मुखेन चन्द्रः . . . . प्रतीयते । (एव/विना/अपि/एव)
19. समुद्रेषु वृष्टिः . . . . भवति । (एव/इदानीम्/अपि/वृथा)
20. विद्याधनं केन . . . . चोरयितुं न शक्यते । (एव/इदानीम्/अपि/वृथा)
21. . . . . सत्सङ्गतिः करणीया । (नूनम्/पुरा/अपि/वृथा)
22. यूयम् . . . . मा भ्रमत । (एव/इदानीम्/अपि/वृथा)
23. सिंहस्य गर्जनं श्रुत्वा मृगाः . . . . अधावन् । (एव/उच्चैः/यत्र/इतस्ततः)
24. यूयम् . . . . मा भ्रमत । (एव/इदानीम्/अपि/वृथा)
25. अस्माभिः . . . . वृक्षाः रक्षणीयाः । (उच्चैः/नूनम्/यथा/वृथा)

www.bhavinpathak.webs.com

<u>अव्यया:</u>

१. सबसे पहले वाक्य के अर्थ को ग्रहण करें ।

२. कोष्ठक में यदि अधोलिखित शब्द हो तो उनका प्रयोग पहले करें जैसे

- ✓ 'बहि:' के साथ पञ्चमी विभक्ति
- ✓ 'ह्य:' – वाक्य भूतकाल में होगा । (लङ् लकार:, क्तप्रत्यय तथा क्तवतु प्रत्यय)
- ✓ 'श्व:' – वाक्य भविष्यत्काल (लृट् लकार) में होगा ।
- ✓ इति' – "ऐसा, यह"सामान्यत: किसी के द्वारा बोले गये वाक्यों के बाद इति लगाया जाता है । जैसे caption, notation, quotation, extract etc.
- ✓ 'कदा', 'किमर्थम्' सामान्यत: प्रश्नवाचक वाक्य होता है ।

क्रम	अव्यय	हिन्दी	English	उदाहरण तथा अर्थ
१	इति	ऐसा, यह	That, like	त्वं कदा विद्यालयं गमिष्यति **इति** मां कथय । तुम कब विद्यालय जाओगे यह मुजे कहो ।
२	कदा	कब	When	ग्रीष्मावकाश: **कदा** भविष्यति ? ग्रीष्मावकाश कब होगा ?
३	कुत:	कहां से कैसे	From where, how	अलसस्य **कुत:** विद्या ? अलसी को कहाँ से विद्या प्राप्त हो ?
४	मा	न, नहि	Don't	कोलाहलं **मा** कुरु । कोलाहल मत करो ।
५	यत्	कि	That	अहं न जानामि **यत्** स: कदा आगमिष्यति ? मैं नहि जानता कि वह कब आएगा ?
६	यत्र-कुत्र	कहीं भी	Any where	वानर: यत्र-कुत्र अपि गत्वा कूर्दति । बंदर कहीं भी जा कर कुदता है ।
७	सम्प्रति	अब, अभी	Now	**<u>सम्प्रति</u>** परीक्षा चलति । अभी परीक्षा चल रही है ।
८	यदा-कदा	कभी कभी	Some times	अहं **यदा-कदा** देवालयं गच्छामि । मैं कभी कभी देवालय जाता हूँ ।
९	यावत्	जब-तक, तक	Till, until	अहं सततं परिश्रमं करिष्यामि **यावत्** सफ़ल: न भविष्यामि । मैं सतत परिश्रम करुँगा जब तक मैं सफ़ल नहीं होता ।
१०	श्व:	आने वाला कल	Tomorrow	**श्व**: वयं काश्मीरं गमिष्याम: । कल हम कश्मीर जाएगें ।
११	ह्य:	बीता हुआ कल	Yesterday	**ह्य:** ते सर्वे चलत्चित्रं दृष्टवन्त: / अपश्यन् । कल उन्होंने सब ने चलचित्र देखा ।
१२	बहि:	बाहर	Outside	बाल: **गृहात्** **<u>बहि:</u>** क्रीडति । बच्चा घर केबहार खेलता है
१३	कदापि	कभी भी	Any time	सज्जना: **कदापि** दुष्कृत्यं न कुर्वन्ति । सज्जन कभी भी खराब कार्य नहीं करते ।
१४	किमर्थम्	क्यों	Why	स: **किमर्थम्** शीघ्रम् चलति । वह क्यों जलदी चलता है ?

www.mysanskrit.in

पाठः ५ जननी तुल्यवत्सला

१ एकपदेन उत्तरत ।

क)	वृषभः दीनः इति जानन्नपि कः तं नुद्यमानः आसीत् ?	कृषकः/कृषीवलः
ख)	वृषभः कुत्र पपात ?	क्षेत्रे
ग)	दुर्बले सुते कस्याः अधिका कृपा भवति?	मातुः/जनन्याः
घ)	कयोः एकः शरीरेण दुर्बलः आसीत् ?	बलिवर्दयोः/वृषभयोः
ङ)	चण्डवातेन मेघरवैश्च सह कः समजायत ?	प्रवर्षः

२ पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

क)	कृषकः किं करोति स्म?	क)....क्षेत्रकर्षणं....
ख)	माता सुरभिः किमर्थम् अश्रूणि मुञ्चति?	ख) भूमौ.......माता...
ग)	सुरभिः इन्द्रस्य प्रश्नस्य किमुत्तरं ददाति।	ग) सुरभिः....ददाति –“......”इति।
घ)	मातुः अधिका कृपा कस्मिन् भवति?	घ) दीने पुत्रे
ङ)	इन्द्रः दुर्बलवृषभस्य कष्टानि अपाकर्तुं किं कृतवान्?	ङ) प्रवर्षम् / अतिवृष्टिम्
च)	जननी कीदृशी भवति?	च) तुल्यवत्सला
छ)	पाठेऽस्मिन् कयोः संवादः विद्यते?	छ) इन्द्रस्य सुरभेः च /इन्द्रसुरभ्योः

३ यथायोग्यं मेलयत ।

क)	कृच्छ्रेण	वृषभः	काठिन्येन
ख)	चक्षुर्भ्याम्	वासवः	नेत्राभ्याम्
ग)	जवेन	नेत्राभ्याम्	द्रुतगत्या
घ)	इन्द्रः	अचिरम्	वासवः
ङ)	पुत्राः	द्रुतगत्या	सुताः
च)	शीघ्रम्	काठिन्येन	अचिरम्
छ)	बलीवर्दः	सुताः	वृषभः

४ स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

क)	सः <u>कृच्छ्रेण</u> भारम् उद्वहति।	कथम्
ख)	<u>सुराधिपः</u> ताम् अपृच्छत् ।	कः
ग)	अयम् <u>अन्येभ्यो</u> दुर्बलः	केभ्यः

पाठः ५ जननी तुल्यवत्सला

घ)	<u>धेनूनां</u> माता सुरभिः आसीत् ।	कासाम्
ङ)	<u>सहस्राधिकेषु</u> पुत्रेषु सत्स्वपि सा दु:खी आसीत्।	कति

५ सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत।

क)	कृषक: क्षेत्रकर्षणं कुर्वन्+आसीत्।	कुर्वन्नासीत्
ख)	तयोरेकः वृषभः दुर्बलः आसीत्।	तयोः + एकः
ग)	तथापि वृषः न+उत्थितः।	नोत्थितः
घ)	सत्स्वपि बहुषु पुत्रेषु अस्मिन् वात्सल्यं कथम् ?	सत्सु+अपि (स् उ+अ → स् व्+अ→स्व)
ङ)	तथा+अपि+अहम्+अस्मिन् स्नेहम् अनुभवामि।	तथाप्यहमेतस्मिन्
च)	मे बहूनि + अपत्यानि सन्ति।	बहून्यपत्यानि
छ)	सर्वत्र जलोपप्लवः सञ्जातः।	जल + उपप्लवः

६ रेखाङ्कितपदं कस्मै प्रयुक्तम् ?

क)	सा च अवदत् भो वासव! अहं भृशं दु:खिता अस्मि।	सुरभ्यै/सुरभये
ख)	पुत्रस्य दैन्यं दृष्ट्वा अहम् रोदिमि।	सुरभ्यै/सुरभये
ग)	सः दीनः इति जानन् अपि क्रुषकः तं पीडयति।	वृषाय/बलिवर्दाय/वृषभाय
घ)	मे बहूनि अपत्यानि सन्ति।	सुरभ्यै/सुरभये
ङ)	सः च ताम् एवम् असात्वयत् ।	इन्द्राय/आखण्डलाय/कौशिकाय/देवराजाय/ सुराधिपाय/शक्राय/त्रिदशाधिपाय/वासवाय
च)	सहस्रेषु पुत्रेषु सस्वपि तव अमिन् प्रीतिः अस्ति।	सुरभ्यै/सुरभये

३ यथायोग्यं मेलयत ।

क)	कश्चित्	वृषभम्	क) कश्चित् कृषकः
ख)	दुर्बलम्	कृपा	ख) दुर्बलम् वृषभम्
ग)	क्रुद्धः	कृषीवलः	ग) क्रुद्धः कृषीवलः
घ)	सहस्राधिकेषु	आखण्डलः	घ) सहस्राधिकेषु पुत्रेषु
ङ)	अभ्यधिका	जननी	ङ) अभ्यधिका कृपा
च)	विस्मितः	पुत्रेषु	च) विस्मितः आखण्डलः
छ)	तुल्यवत्सला	कृषकः	छ) तुल्यवत्सला जननी

तत्पुरुष-समासभेदाः

विभक्ति तत्पुरुष (विभक्ति)	नञ् तत्पुरुषः (विरोधार्थक)	कर्मधारय	द्विगु (संख्या+वस्तु+समाहारः)	उपपदतत्पुरुषः (कर्ता+क्रिया)
जीवनरक्षा जीवनस्य रक्षा	स्वरः → अन् अनुदारः - न उदारः व्यंजन → अ असत्यम् - न सत्यम्	(विशेषण+विशेष्य) उत्तमजनाः - उत्तमाः जनाः (उपमान+उपमेय) विद्याधनम् – विद्या एव धनम्	चतुर्युगम् – चतुर्णां युगानां समाहारः	पङ्कजः – पङ्के जायते इति दिनकरः दिनं करोति इति

विभक्ति-तत्पुरुष-समासः

- इस समास में उत्तरपद से प्रश्न पूछने परे पूर्वपद की विभक्ति का ज्ञान होता है।
- विग्रह करते समय जिस विभक्ति का प्रयोग होता है उस विभक्ति से यह समास जाना जाता है यथा क्रीडाक्षेत्रम् – क्रीडायाः क्षेत्रम् (षष्ठी तत्पुरुष समास)

उदाहरणम्

• अश्वपतितः	अश्वात् पतितः	५
• कर्मकुशलः	कर्मणि कुशलः ~~(कर्मे कुशलः)~~ कर्मन् – मूलशब्दः	७
• कार्यनिपुणः	कार्ये निपुणः / कार्येषु निपुणः	७
• कालिदासरचितम्	कालिदासेन रचितम्	३
• कुलगुरुः		
• ग्रामगतः		
• चौरभयम्		
• जनहितम्		
• जलमग्नः		
• धनहीनः		
• नरपतिः		
• न्यायपण्डितः		
• पाठशाला		

• पितृसमः		
• बालार्थः (कविता)		
• भिक्षाटनम्		
• मानवनिर्मितम्		
• युद्धनिपुणः		
• राजपुरुषः		
• रामवचनम्		
• राष्ट्रपतिः		
• रोगमुक्तः		
• विद्यालय:		
• विद्याविहीनः		
• वृक्षारूढः		
• शरणागतः		
• सङ्कटमुक्तः		
• सुखयुक्तः		
• सुरेशः		
• हस्तताडितः		
• हिमालयः		
• महानगरमध्ये		
• कालायसचक्रम्		
• जनग्रसनम्		
• वाष्पयानमाला		
• यानपङ्क्तयः		
• वायुमण्डलम्		
• धरातलम्		

• ग्रामान्ते		
• पयःपूरम्		
• कुसुमावलिः		
• समीरचालिता		
• वनदेशम्		
• पुत्रद्वयोपेता		
• देहसुखम्		
• यन्त्रनिर्मितम्		
• धनप्राप्तः		

अश्वपतितः	अश्वात् पतितः	५
कर्मकुशलः	कर्मणि कुशलः	७
कार्यनिपुणः	कार्ये निपुणः	७
कालिदासरचितम्	कालिदासेन रचितम्	३
कुलगुरुः	कुलस्य गुरुः	६
ग्रामगतः	ग्रामं गतः	२
चौरभयम्	चौरात् भयम्	५
जनहितम्	जनेभ्यः हितम्	४
जलमग्नः	जले मग्नः	७
धनहीनः	धनेन हीनः	३
नरपतिः	नराणां पतिः	६
न्यायपण्डितः	न्याये पण्डितः	७
पाठशाला	पाठाय शाला	४
पितृसमः	पित्रा समः	३
बालार्थः	बालाय अयम्	४
भिक्षाटनम्	भिक्षायै अटनम्	४
मानवनिर्मितम्	मानवेन निर्मितम्	३
युद्धनिपुणः	युद्धे निपुणः	७
राजपुरुषः	राज्ञः पुरुषः	६
रामवचनम्	रामस्य वचनम्	६
राष्ट्रपतिः	राष्ट्रस्य पतिः	६
रोगमुक्तः	रोगात् मुक्तः	५
विद्यालयः	विद्यायै आलयः	४
विद्याविहीनः	विद्यया विहीनः	३
वृक्षारूढः	वृक्षम् आरूढः	२
शरणागतः	शरणम् आगतः	२
सङ्कटमुक्तः	सङ्कटात् मुक्तः	५
सुखयुक्तः	सुखेन युक्तः	२
सुरेशः	सुराणाम् ईशः	६
हस्तताडितः	हस्तेन ताडितः	३
हिमालयः	हिमस्य आलयः	६

वाच्यपरिवर्तनम् Change of Voice

कर्तृवाच्यम् कर्तरि	He	is eating	Fruits.	active
	sub.	verb	obj.	
कर्मवाच्यम् कर्मणि	Fruits	are being eaten	By him.	passive
	obj	verb	sub	
			3rd	

१. वाक्यनिर्माण की शैली को वाच्य कहते है । क्रिया का वह रूप जिससे यह बोध होता है कि क्रिया को मूल रूप से चलाने वाला कर्ता है , कर्म है या भाव है, उसे वाच्य कहते है । वाच्य में क्रिया को कहने की शैली बदल जाती है परन्तु क्रिया का अर्थ नहीं बदलता । जैसे

छात्रः पुस्तकं पठति । (छात्र पुस्तक पढता है) कर्तृवाच्यम्

छात्रेण पुस्तकं पठ्यते । (छात्र के द्वारा पुस्तक पढी जाती है) कर्मवाच्यम्

यहाँ दोनों वाक्य का अर्थ एक ही है परन्तु शैली अलग अलग है । कर्तृवाच्य में कर्ता को महत्त्व दिया जाता है और कर्मवाच्य में कर्म को महत्त्व दिया जाता है ।

१. कर्तृवाच्यम् — **Active Voice**

२. कर्मवाच्यम् — **With object** } **Passive Voice**

३. भाववाच्यम् — **Without object** } **Passive Voice**

२. कर्तृवाच्य में कर्ता प्रथमा विभक्ति में, कर्म द्वितीया विभक्ति में तथा क्रियापद कर्ता के अनुसार चलते है ।

३. कर्मवाच्य में कर्ता तृतीया विभक्ति में, कर्म प्रथमा विभक्ति में तथा क्रियापद कर्म के अनुसार चलते है ।

४. भाववाच्य में कर्ता तृतीया विभक्ति में चलता है । यहाँ कर्म न होने से क्रियापद प्रथमपुरुष एकवचन मे होगा ।

५. यदि कर्ता या कर्म के लिए कोई विशेषण या सर्वनाम का प्रयोग किया गया है तो उसमें भी यथा योग्य विभक्ति उपयोग कि जाएगी ।

६. क्रियापद बनाने के लिए

(मूल धातु) + (य) + आत्मने पद के प्रत्यय (ते)

यथा	पठ् + य + ते	=	पठ्यते / पठ्यते
	कृ + य + ते	=	क्रियते
	दा + य + ते	=	दीयते
	गम् + य + ते	=	गम्यते
	वद् + य + ते	=	उद्यते

वाच्यपरिवर्तनम् Change of Voice

उदाहरणम्	बालकाः	विद्यालये	पाठम्	पठन्ति ।	(कर्तृवाच्यम्)
	(कर्ता)	(अधिकरण)	(कर्म)	(क्रियापद)	बच्चें विद्यालय में पाठ पढते है ।
	प्रथमा	सप्तमी	द्वितीया	कर्ता-अनुसार	
	बहुवचनम्	एकवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्	
	बालकैः	विद्यालये	पाठः	पठ्यते	(कर्मवाच्यम्)
	(कर्ता)	(अधिकरण)	(कर्म)	(क्रियापद)	बच्चों के द्वारा विद्यालय में पाठ पढा जाता है ।
	तृतीया	सप्तमी	प्रथमा	कर्म-अनुसार	
	बहुवचनम्	एकवचनम्	एकवचनम्	एकवचनम	

	Active कर्तरि	Passive कर्मणि
Sub	1	3
Obj	2	1

Active to passive
S13
O21

रूपरचना (३०)

क्रमः	धातुः	लट् लकारः	कर्मवाच्य रूपम्	क्रमः	धातुः	लट् लकारः	कर्मवाच्य रूपम्
१.	क्री	क्रीणाति	क्रीयते	२.	प्रति+ईक्ष्	प्रतीक्षते	प्रतीक्ष्यते
३.	क्रीड्	क्रीडति	क्रीड्यते	४.	परि+ईक्ष्	परीक्षते	परीक्ष्यते
५.	क्षाल्	क्षालयति	क्षाल्यते	६.	पत्	पतति	पत्यते
७.	ज्ञा	जानाति	ज्ञायते	८.	पूज्	पूजयति	पूज्यते
९.	आ+चर्	आचरति	आचर्यते	१०.	पूर्	पूरयति	पूर्यते
११.	आ+नी	आनयति	आनीयते	१२.	पठ्	पठति	पठ्यते
१३.	गै	गायति	गीयते	१४.	कुप्	कुप्यति	कुप्यते
१५.	गर्ज्	गर्जति	गर्ज्यते	१६.	कथ्	कथयति	कथ्यते
१७.	ग्रह्	गृह्णाति	गृह्यते	१८.	कम्प्	कम्पते	कम्प्यते
१९.	गण्	गणयति	गण्यते	२०.	भक्ष्	भक्षयति	भक्ष्यते
२१.	गम्-गच्छ्	गच्छति	गम्यते	२२.	भ्रम्	भ्रमति	भ्रम्यते
२३.	अनु_भू	अनुभवति	अनुभूयते	२४.	भाष्	भाषते	भाष्यते
२५.	रुद्	रोदिति	रुद्यते	२६.	भी	बिभेति	भीयते
२७.	अस्	अस्ति	भूयते	२८.	भू	भवति	भूयते
२९.	चुर्	चोरयति	चोर्यते	३०.	दा	ददाति	दीयते
३१.	चल्	चलति	चल्यते	३२.	लभ्	लभते	लभ्यते
३३.	उत्+पत्	उत्पतति	उत्पत्यते	३४.	दृश्	पश्यति	दृश्यते

वाच्यपरिवर्तनम् Change of Voice

३५.	उत्+डी	उड्डयते	उड्डीयते	३६.	रक्ष्	रक्षति	रक्ष्यते
३७.	उप+दिश्	उपदिशति	उपदिश्यते	३८.	रच्	रचयति	रच्यते
३९.	उप+विश्	उपविशति	उपविश्यते	४०.	वृध्	वर्धते	वृध्यते
४१.	चिन्त्	चिन्तयति	चिन्त्यते	४२.	वृष्	वर्षति	वर्ष्यते
४३.	जि	जयति	जियते	४४.	वन्द्	वन्दते	वन्द्यते
४५.	मिल्	मिलति	मिल्यते	४६.	वद्	वदति	उद्यते
४७.	लिख्	लिखति	लिख्यते	४८.	वस्	वसति	उष्यते
४९.	वि+कस्	विकसति	विकस्यते	५०.	हृ	हरति	ह्रियते
५१.	धृ	धारयति	धार्यते	५२.	हन्	हन्ति	हन्यते
५३.	धाव्	धावति	धाव्यते	५४.	हस्	हसति	हस्यते
५५.	नृत्	नृत्यति	नृत्यते	५६.	सेव्	सेवते	सेव्यते
५७.	नी	नयति	नीयते	५८.	सम्+मन्	सम्मानयति	सम्मान्यते
५९.	नम्	नमति	नम्यते	६०.	स्था	तिष्ठति	स्थीयते
६१.	नश्	नाशयति	नाश्यते	६२.	स्ना	स्नाति	स्नायते
६३.	कृ	करोति	क्रियते	६४.	स्मृ	स्मरति	स्मर्यते
६५.	पच्	पच्	पच्यते	६६.	स्वप्	स्वपिति	सुप्यते
६७.	पा	पिबति	पीयते	६८.	श्रु	शृणोति	श्रूयते
६९.	प्र+नम्	पणमति	प्रणम्यते	७०.	खेल्	खेलति	खेल्यते
७१.	प्र+शंस्	प्रशसंति	प्रशंस्यते	७२.	खाद्	खादति	खाद्यते
७३.	प्रच्छ्	पृच्छति	पृच्छ्यते	७४.	शीङ्	शेते	शीयते

अभ्यासः १

नयना सुमेश ! त्वं अधुना किं करोषि ?

सुमेशः अधुना तु (१)____मया________ पुस्तकं पठ्यते ।

नयना शोभनम् ! अधुना त्वं पुस्तकं (२)____पठसि________ ।

सुमेशः (३)_____________ किं क्रियते ? त्वया

नयना मया अपि (४)_____________ पठ्यन्ते। पुस्तकानि

सुमेशः शोभनम् ! पुस्तकं पठ ।

नयना पुस्तकं पठित्वा मया (५)_____________ लिख्यते । (लेखम् /लेखः/लेखाः)

अभ्यासः २

रामः त्वं कुत्र गच्छसि?

श्यामः अहं तु आपणं (१)_____________ ।

रामः तत्र (२)_____________ किमर्थम् गम्यते ?

श्यामः (३)_____________ फलानि क्रेतुं गच्छामि ।

रामः **अहं तु (४)_____________ न क्रीणामि ।**

श्यामः **तर्हि** त्वया **किं (५)_____________ ।**

अभ्यासः ३

राधिका **नमिते ! अधुना त्वं किं (१)_____________ ?** करोषि / पठसि

नमिता **श्वः मम परीक्षा अस्ति तदर्थम् मया पाठः (२)_____________।** पठ्यते

राधिका उत्तमं यत् त्वं पाठं पठसि।

नमिता **अधुना** त्वया किं (३)__________________। क्रियते

अभ्यासः ४

गुरुः **लते! गत्वा पश्य किम् उद्याने (१)_____________ क्रीडन्ति ? (छात्र)**

लता **आम्, आचार्य ! उद्याने छात्रैः (२)_____________ ।**

गुरुः **किं कोऽपि चित्रमपि रचयति?**

लता **आम् आचार्य ! तत्र कैश्चित् चित्रमपि (३)_____________ ।**

गुरुः **शोभनम् । किं छात्राः तत्र (४)_____________ तु न त्रोटयन्ति ?**

लता **न, न श्रीमन् ! छात्रैः तत्र पुष्पाणि न (५)_____________ ।**

सः वृक्षात् पतति। तेन वृक्षात् पत्यते ।

बालेकेन प्रभाते अपि सुप्यते

बालियया रुद्यते

बालकः युवकः भवति। बालकेन युवकः भूयते।

सः उपविशति तेन उपविश्यते

सः कवितां पठति॥ तेन कविता पठ्यते ।

सः पठति। तेन पठ्यते।

स्वाध्यायः

प्र.१ एकपदेन उत्तरं लिखत

क) कुशलवौ कम् उपसृत्य प्रणमतः ?
रामम्

ख) तपोवनवासिनः कुशस्य मातरं केन नाम्ना आह्वयन्ति ?
देवी देवीति (देवी इति)

ग) वयोऽनुरोधात् कः लालनीयः भवति ?
शिशुजनः

घ) केन सम्बेन वाल्मीकिः लवकुशयोः गुरुः ?
उपनयनोपदेशेन

ङ) कुत्र लवकुशयोः पितुः नाम न व्यवह्रियते ?
तपोवने

प्र.२ पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत।

क) रामाय कुशलवयोः कण्ठाश्लेषस्य स्पर्शः कीदृशः आसीत् ?
रामाय कुशलवयोः कण्ठाश्लेषस्य स्पर्शः हृदयग्राही आसीत्।

ख) रामः लवकुशौ कुत्र उपवेशयितुं कथयति ?
रामः लवकुशौ अङ्के उपवेशयितुं कथयति।
रामः लवकुशौ राजासने उपवेशयितुं कथयति।

ग) बालभावात् हिमकरः कुत्र विराजते ?
बालभावात् हिमकरः पशुपतिमस्तके विराजते।

घ) कुशलवयोः वंशस्य कर्ता कः?
कुशलवयोः वंशस्य कर्ता सहस्रदीधितिः(=सूर्यः) अस्ति।

ङ) कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिः केन नाम्ना आह्वयति?
कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिः वधूः नाम्ना आह्वयति।

प्र.३ रेखाङ्कितेषु पदेषु विभक्तिं तत्कारणं च उदाहरणानुसारं निर्दिशत –

		विभक्तिः	तत्कारणम्
यथा	राजन् अलम् **अतिदाक्षिण्येन**	तृतीया	अलम् योगे
क)	रामः लवकुशौ **आसनार्धम्** उपवेशयति।	द्वितीया	उप+विश्+प्रेरक
ख)	धिङ् **माम्** एवं भूतम्।	द्वितीया	धिक्
ग)	अङ्कव्यवहितम् अध्यास्यतां **सिंहासनम्**।	द्वितीया	अधि+आस्
घ)	अलम् **अतिविस्तरेण**।	तृतीया	अलम्
ङ)	**रामम्** उपसृत्य प्रणम्य च।	द्वितीया	गमनार्थे

प्र.४ यथानिर्देशम् उत्तरत।

क)	"जानाम्यहम् तस्य नामधेयम्" अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?	अहम्
ख)	"किं कुपिता एवं भणति उत प्रकृतिस्था। " अस्मात् वाक्यात् 'हर्षिता' इति पदस्य विपरीतार्थकपदं चित्वा लिखत।	कुपिता
ग)	विदूषकः (उपसृत्य) 'आज्ञापयतु भवान्' अत्र भवान् इति पदं कस्मै प्रयुक्तम् ?	रामाय
घ)	"तस्मादङ्क-व्यवहितम् अध्यास्याताम् सिंहासनम्" – अत्र क्रियापदं किम्?	अध्यास्याताम्
ङ)	"वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम्" – अत्र आयुषः इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम् ?	वयसः

प्र.५ अधोलिखितानि वाक्यानि कः कं प्रति कथयति इति लिखत –

		कः	कम्
क)	सव्यवधानं न चरित्रलोपाय।	रामः	लवम्
ख)	किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था ?	विदूषकः	कुशम्
ग)	जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।	कुशः	रामम्
घ)	तस्या द्वे नाम्नी।	लवः	विदूषकम्
ङ)	वयस्य ! अपूर्वं खलु नामधेयम्।	रामः	विदूषकम्

प्र.६ मञ्जूषातः पर्यायद्वयं चित्वा पदानां समक्षं लिखत –

शिवः, शिष्टाचारः, शशिः, चन्द्रशेखरः, सुतः इदानीम्,
अधुना, पुत्रः, सूर्यः, सदाचारः, निशाकरः, भानुः

क)	**हिमकरः**	शशिः	निशाकरः
ख)	**सम्प्रति**	इदानीम्	अधुना
ग)	**समुदाचारः**	शिष्टाचारः	सदाचारः
घ)	**पशुपतिः**	शिवः	चन्द्रशेखरः
ङ)	**तनयः**	सुतः	पुत्रः
च)	**सहस्रदीधितिः**	भानुः	सूर्यः

प्र.६ (अ) विशेषण-विशेष्यपदानि योजयत –

श्लाघ्या – कथा

क)	**उदात्तरम्यः**	१	समुदाचारः	**समुदाचारः**
ख)	**अतिदीर्घः**	२	स्पर्शः	**प्रवासः**
ग)	**समरूपः**	३	कुशलवयोः	**कुटुम्बवृत्तान्तः**
घ)	**हृदयग्राही**	४	प्रवासः	**स्पर्शः**
ङ)	**कुमारयोः**	५	कुटुम्बवृत्तान्तः	**कुशलवयोः**

प्र.७ अधोलिखितपदेषु सन्धिं कुरुत।

क)	द्वयोः	+	अपि	द्वयोरपि
ख)	द्वौ	+	अपि	द्वावपि

ग)	कः	+	अत्र	कोऽत्र
घ)	अनभिज्ञः	+	अहम्	अनभिज्ञोऽहम्
ङ)	इति	+	आत्मानम्	इत्यात्मानम्

प्र.७ अधोलिखितपदेषु सन्धिं कुरुत।

क)	अहमप्येतयोः	अहम्	+	अपि + एतयोः
ख)	वयोऽनुराधात्	वयः	+	अनुरोधात्
ग)	समानाभिजनौ	समान	+	अभिजनौ
घ)	खल्वेतत्	खलु	+	एतत्

प्र.१	**एकपदेन उत्तरं लिखत-**	
क)	मनुष्याणां महान् रिपुः कः?	आलस्यम्
ख)	गुणी किं वेत्ति?	गुणम्
ग)	केषां सम्पत्तौ च विपत्तौ च महताम् एकरूपता?	महताम्
घ)	पशुना अपि कीदृशः गृह्यते?	उदीरितार्थः
ङ)	उदयसमये अस्तसमये च कः रक्तः भवति?	सूर्यः सविता उदयराजः भास्करः आदित्यः मित्रः रविः खगः भानुः पुष्ण हिरण्यगर्भ मरिचिः अर्कः दिनकरः प्रभाकरः दिवाकरः
प्र.२	**अधोलिखितानां प्रश्नानां उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत।**	
क)	केन समः बन्धुः नास्ति?	उद्यमेन
ख)	वसन्तस्य गुणं कः जानाति?	पिकः/कोकिलः
ग)	बुद्धयः कीदृश्यः भवन्ति?	परेङ्गितज्ञानफला
घ)	नराणां प्रथमः शत्रुः कः?	क्रोधः
ङ)	सुधियः सख्यं केन सह भवति?	सुधिभिः
च)	अस्माभिः कीदृशः वृक्षः सेवितव्यः?	फलछायासमन्वितः महावृक्षः
प्र.३	**अधोलिखिते अन्वयद्वये रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-**	
क)	यः ___________ उद्दिश्य प्रकुप्यति तस्य ___________ सः ध्रुवं प्रसीदति। यस्य मनः अकारणद्वेषि अस्ति, ___________ तं कथं परितोषयिष्यति?	
ख)	___________ संसारे खलु ___________ निरर्थकं नास्ति। अश्वः चेत् ___________ वीरः खरः ___________ वहने (वीरः)(भवति)	
प्र.४	**---**	
प्र.५	**यथानिर्देशं परिवर्तनं विधाय वाक्यानि लिखत।**	
क)	गुणी गुणं जानाति। (बहुवचनम्)	गुणीनः गुणं जानन्ति जानाति जानीतः जानन्ति जानासि जानीथः जानीथ जानामि जानीवः जानीमः
ख)	पशुः उदीरितम् अर्थं गृह्णाति। (कर्मवाच्ये)	पशुना उदीरितः अर्थः गृह्यते

ग)	मृगाः मृगैः सह अनुव्रजन्ति। (एकवचने)	मृगः मृगैः सह अनुव्रजति।
घ)	कः छायां निवारयति? (कर्मवाच्ये)	केन छाया निवार्यते ?
ङ)	तेन एव वह्निना शरीरं दह्यते। (कर्तृवाच्ये)	सः एव वह्निः शरीरं दहति। (इपु० अग्निः वह्निः, अ०अनलः)
प्र.६(अ)	**सन्धिं/सन्धिविच्छेदं कुरुत।**	
क)	न+अस्ति+उद्यमसमः	नास्त्युद्यमसमः
ख)	तस्यापगमे	तस्य + उपगमे
ग)	अनुक्तम्+अपि+ऊहति	अनुक्तमप्यूहति
घ)	गावश्च	गावः + च
ङ)	नास्ति	न + अस्ति
च)	रक्तः+च+अस्तमये	रक्तश्चास्तमये
छ)	योजकस्तत्र	योजकः + तत्र
प्र.६(आ)	**समस्तपदं विग्रहं लिखत**	
क)	उद्यमसमः	उद्यमेन समः तृ.त.पु.
ख)	शरीरे स्थितः	शरीरस्थितः स.त.पु.
ग)	निर्बलः	बलस्य अभावः अव्ययीभावः
घ)	देहस्य विनाशनाय	देहविनाशनाय ष.त.पु.
ङ)	महावृक्षः	महान् वृक्षः कर्मधारय
च)	समानं शीलं व्यसनं येषां तेषु	समानशीलव्यसनेषु बहुव्रीहि
छ)	अयोग्यः	न योग्यः नञ् त.पु.
प्र.७	**अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत।**	
क)	प्रसीदति	अवसीदति
ख)	मूर्खः	सुधीः
ग)	बली	निर्बलः
घ)	सुलभः	दुर्लभः
ङ)	संपत्तौ	विपत्तौ
च)	अस्तसमये	सूर्योदये / उदये
छ)	सार्थकम्	निरर्थकम्
प्र.७(अ)	**संस्कृतेन वाक्यप्रयोगं कुरुत।**	
क)	वायसः-	

ख)	निमित्तम्-	
ग)	सूर्यः-	
घ)	पिकः-	
ङ)	वह्निः	

अनुवादः

1.	आज मेरा जन्मदिन है। अद्य मम/मे जन्मदिनम् अस्ति ।
2.	उद्यान में प्रकृति का मनमोहक दृश्य है। उद्याने/वाटिकायां/उपवने प्रकृतेः/प्रकृत्याः मनमोहकं दृश्यम् अस्ति।
3.	कर्ण दुर्योधन का मित्र था। कर्णः दुर्योधनस्य मित्रम् आसीत्।
4.	कल बच्चे भ्रमण करने के लिए वन गए थे।ह्यः बालकाः भ्रमणं कर्तुम्/भ्रमितुं/भ्रमणाय/भ्रमणार्थं वनम् अगच्छन्।
5.	कृष्ण ने द्वारिका में अपनी नगरी बनाई। कृष्णः द्वारिकायां नीजां नगरीम् अरचयत्।
6.	तुम यहाँ क्यों आए थे ? त्वम् अत्र किमर्थम् आगच्छः ? / भवान्/भवती अत्र किमर्थम् आगच्छत्। त्वम् /भवान्/भवती अत्र किमर्थं आगतवान्/आगतवती
7.	तुम सब क्या चाहते हो? यूयं किं इच्छथ। भवन्तः/भवत्यः किम् इच्छन्ति?
8.	तुम्हें अब खाना खाना चाहिए। त्वम् अधुना/इदानी/सम्प्रति/साम्प्रतं भोजनं खादेः। भवान्/भवती खादेत्
9.	देव सदा उपकार करते है। देवाः सर्वदा उपकारं कुर्वन्ति
10.	नदी के दोनों ओर वृक्ष है। नदीम् उभयतः वृक्षाः/पादपा/महीरुहाः सन्ति।
11.	परिश्रमी छात्र सफलता प्राप्त करते है। परिश्रमिणः छात्राः सफलतां प्राप्नुवन्ति/आप्नुवन्ति/लभन्ते सर्वे भवन्तु सुखिनः बाहुबली बलिन् सुखिन् त्यागिन् भोगिन् पक्षिन् प्राणिन् लोभी लोभिनौ लोभिनः
12.	महोदय ! क्या में उत्तर बोलुं ? हे महोदय! किम् अहम् उत्तरं वदामि ?/वदानि?
13.	मेरी इस पुस्तक में अनेक चित्र है। मम/मे अस्मिन्/एतस्मिन् पुस्तके अनेकानि चित्राणि सन्ति।
14.	मेरे घर के चारों ओर वृक्ष है । मम/मे गृहं परितः वृक्षाः सन्ति।
15.	मैं अब क्या करुं? अहम् इदानीं/अधुना/साम्प्रतम्/सम्प्रति किम् करोमि/करवाणि?
16.	मैं विद्यालय में सात विषय पढता हूँ। अहं विद्यालये/पाठशालायां सप्त विषयान् पठामि।
17.	मोहन अब कहाँ जाएगा? मोहनः अधुना कुत्र गमिष्यति?
18.	मोहन की माता का नाम यशोदा था। मोहनस्य मातुः/जनन्याः/अम्बायाः नाम यशोदा आसीत्।
19.	रामायण में राम की कथा वर्णित है। रामायणे रामस्य कथा वर्णिता अस्ति। (वर्ण्+क्त=वर्णित)
20.	वे सब देवालय गए। ते सर्वे देवालयम् अगच्छन् ।

अनुवादः

21.	शायद आज बारिश हो। कदाचित् अद्य वृष्टिः/वर्षा/प्रवर्षः भवेत् । संभावना/should would/चाहिए/कर्तव्य/उपदेश
22.	श्रीकृष्ण ने गीता का ज्ञान दिया। श्रीकृष्णः गीतायाः ज्ञानं दत्तवान्/अयच्छत्। गीताज्ञानं
23.	संस्कृत मेरा प्रिय विषय है। संस्कृतं मम प्रियः विषयः अस्ति।
24.	हम कल देवालय जाएंगे। वयं श्वः देवालयं/मन्दिरं गमिष्यामः/यास्यामः। गम्=या गच्छति=याति
25.	हम दोनों कल बाजार जाएंगे। आवां श्वः आपणं/विपणिं गमिष्यावः।
26.	हे छात्र ! अब तुम सब पाठ पढो। हे छात्राः ! अधुना यूयं पाठं पठत । हे छात्राः ! अधुना भवन्तः/भवत्यः पाठं पठन्तु।

अ कारान्त पुँ० बालक (बाल)			उ कारान्त पुँ० साधु (साधु)			विभक्तिः	इ कारान्त पुँ० मुनि (मुनि)			ऋ कारान्त पुँ० पितृ (पिता)		
बालकः	बालकौ	बालकाः	साधुः	साधू	साधवः	प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः	पिता	पितरौ	पितरः
बालकम्	बालकौ	बालकान्	साधुम्	साधू	साधून्	द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
बालकेन	बालकाभ्या	बालकैः	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः	तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
बालकाय	बालकाभ्या	बालकेभ्यः	साधवे	साधुभ्याम्	साधुभ्यः	चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
बालकात्	बालकाभ्या	बालकेभ्यः	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः	पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्	साधोः	साध्वोः	साधूनाम्	षष्ठी	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
बालके	बालकयोः	बालकेषु	साधौ	साध्वोः	साधुषु	सप्तमी	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु	पितरि	पित्रोः	पितृषु
हे बालक !	हे बालकौ !	हे बालकाः !	हे साधो !	हे साधू !	हे साधवः !	सम्बोधनम्	हे मुने !	हे मुनी !	हे मुनयः!	हे पितः!	हे पितरौ !	हे पितरः!
जनक, नृप, हस्त, वृक्ष, बक, छात्र, गज, शिक्षक, देव, सूर्य, खग, दन्त, सागर			वायु, गुरु, बन्धु, भानु, सिन्धु, रिपु, प्रभु, शम्भु, शिशु, ऋतु, तरु, बिन्दु,			विशेष अभ्यासः	कवि, विधि, रश्मि, हरि, रवि, अग्नि, वह्नि, कपि, असि, गिरि, सारथि, निधि, अरि			कर्तृ, दातृ, भ्रातृ, वक्तृ, नेतृ, श्रोतृ, सवितृ, द्रष्टृ, जामातृ, क्रेतृ, विक्रेतृ		

न् कारान्त पुँ० राजन् (राजा)			त् कारान्त पुँ० भवत् (आप)				इनन्त पुँ० गुणिन् (गुण वाला)			स् कारान्त पुँ० विद्वस् (विद्वान्)		
राजा	राजानौ	राजानः	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः	कर्ता, ने	गुणी	गुणिनौ	गुणिनः	विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
राजानम्	राजानौ	राज्ञः	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः	कर्म , को	गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः	विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः	से, के द्वारा	गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः	विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	को, के लिए	गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः	विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	से, पर से	गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	भवतः	भवतोः	भवताम्	का, की, के	गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
राज्ञि /	राज्ञोः	राजसु	भवति	भवतोः	भवत्सु	में, पर	गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु
हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	हे भवन्!	हे भवन्तौ	हे भवन्तः	हे, अरे, भो	हे गुणिन् !	हे गुणिनौ !	हे गुणिनः	हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः !
अश्मन् , यज्वन्, अध्वन्, ब्रह्मन्, सुशर्मन्, आत्मन्, आत्मन्, महिमन्			महत्, बुद्धिमत्, श्रीमत्, विद्यावत्, बलवत्, भगवत्, भाग्यवत्, अंशुमत्, भाग्यवत्			विशेष अभ्यासः	सुखिन्, त्यागिन्, विद्यार्थिन्, स्वामिन्, रोगिन्, मन्त्रिन्, शशिन्, धनिन्, बलिन्,			लघीयान्, श्रेयस्, गरीयस्		

आ कारान्त स्त्री० लता (बेल)			ई कारान्त स्त्री० नदी (नदी)			विभक्तिः	इ कारान्त स्त्री० मति (बुद्धि)			ऋ कारान्त स्त्री० मातृ (माता)		
लता	लते	लताः	नदी	नद्यौ	नद्यः	प्रथमा	मतिः	मती	मतयः	माता	मातरौ	मातरः
लताम्	लते	लताः	नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः	मातरम्	मातरौ	मातॄः
लतया	लताभ्याम्	लताभिः	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चतुर्थी	मत्यै / मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पञ्चमी	मत्याः / मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
लतायाः	लतयोः	लतानाम्	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	षष्ठी	मत्याः / मतेः	मत्योः	मतीनाम्	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
लतायाम्	लतयोः	लतासु	नद्याम्	नद्योः	नदीषु	सप्तमी	मत्याम् / मतौ	मत्योः	मतिषु	मातरि	मात्रोः	मातृषु
हे लते !	हे लते !	हे लताः !	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः !	सम्बोधनम्	हे मते !	हे मती !	हे मतयः!	हे मातः!	हे मातरौ !	हे मातरः!
रमा, बाला, कन्या, निशा, ग्रीवा, जिह्वा, कला, शाला, मापिका, नासिका, शिक्षिका			भगिनी, कूपी, कर्तरी, देवी, अटवी, पार्वती, जननी, पुत्री, नौका, पेटिका, सञ्चिका			विशेष अभ्यासः	बुद्धि, शुद्धि, गति, भक्ति, शक्ति, स्मृति, रुचि, शान्ति, नीति, जाति, पङ्क्ति, रात्रि			दुहितृ, यातृ , स्वसृ		

अ कारान्त नपुं० फल (फल)			इ कारान्त नपुं० वारि (पानी)				उ कारान्त नपुं० मधु (शहद)			त् कारान्त नपुं० जगत् (संसार)		
फलम्	फले	फलानि	वारि	वारिणी	वारीणि	कर्ता, ने	मधु	मधुनी	मधूनि	जगत् / द्	जगती	जगन्ति
फलम्	फले	फलानि	वारि	वारिणी	वारीणि	कर्म , को	मधु	मधुनी	मधूनि	जगत् / द्	जगती	जगन्ति
फलेन	फलाभ्याम्	फलैः	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	से, के द्वारा	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	को, के लिए	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	से, पर से	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
फलस्य	फलयोः	फलानाम्	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	का, की, के	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	जगतः	जगतोः	जगताम्
फले	फलयोः	फलेषु	वारिणि	वारिणोः	वारिषु	में, पर	मधुनि	मधुनोः	मधुषु	जगति	जगतोः	जगत्सु
हे फल !	हे फले !	हे फलानि !	हे वारि/वारे	हे वारिणी	हे वारिषु	हे, अरे, भो	हे मधु / मधो!	हे मधुनी !	हे मधूनि	हे जगत् /	हे जगती !	हे जगन्ति
पुष्प, कमल, पर्ण, मित्र, नक्षत्र, बीज, जल, शरीर, नेत्र, उदर, गृह, पुस्तक, मन्दिर, वन			अस्थि, सक्थि, अक्षि, दधि, शुचि			विशेष अभ्यासः	जानु, दारु, वस्तु, तालु, सानु, जतु, कटु, मृदु, लघु पटु			भवत्, पतत्, महत्		

अस्मद् सर्वनाम (मैं)			युष्मद् सर्वनाम (तुम)			विभक्तिः	किम् पुँ० कः (कौन)			तत् पुँ० सः (वह)		
अहम्	आवाम्	वयम्	त्वम्	युवाम्	यूयम्	प्रथमा	कः	कौ	के	सः	तौ	ते
माम् / मा	आवाम् / नौ	अस्मान् / नः	त्वाम् / त्वा	युवाम्/वाम्	युष्मान् / वः	द्वितीया	कम्	कौ	कान्	तम्	तौ	तान्
मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः	तेन	ताभ्याम्	तैः
मह्यम् / मे	आवाभ्याम्/ नौ	अस्मभ्यम्/नः	तुभ्यम् / ते	युवाभ्याम्/ वाम्	युष्मभ्यम्/वः	चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
मत्	अवाभ्याम्	अस्मभ्यम्	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
मम / मे	आवयोः / नौ	अस्माकम्/नः	तव / ते	युवयोः/वाम्	युष्माकम्/वः	षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्	तस्य	तयोः	तेषाम्
मयि	आवयोः	अस्मासु	त्वयि	युवयोः	युष्मासु	सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु	तस्मिन्	तयोः	तेषु

किम् नपुं० किम् (कौन)			तत् नपुं० तत् (वह)				किम् स्त्री० का (कौन)			तत् स्त्री० सा (वह)		
किम्	के	कानि	तत्	ते	तानि	कर्ता, ने subject	का	के	काः	सा	ते	ताः
किम्	के	कानि	तत्	ते	तानि	कर्म , को object, to	काम्	के	काः	ताम्	ते	ताः
केन	काभ्याम्	कैः	तेन	ताभ्याम्	तैः	से, के द्वारा by, with	कया	काभ्याम्	काभिः	तया	ताभ्याम्	ताभिः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	को, के लिए to, for	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	से, पर से from	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्	तस्य	तयोः	तेषाम्	का, की, के of, 's	कस्याः	कयोः	कासाम्	तस्याः	तयोः	तासाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु	तस्मिन्	तयोः	तेषु	में, पर in, on, above	कस्याम्	कयोः	कासु	तस्याम्	तयोः	तासु

एतत् (पुँ) यह			इदम् (पुँ) यह			विभक्तिः	यत् (पुँ) जो			अन्यत् (पुँ) अन्य		
एषः	एतौ	एते	अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा	यः	यौ	ये	अन्यः	अन्यौ	अन्ये
एतम् /एनम्	एतौ / एनौ	एतान् /एनान्	इमम्/एनम्	इमौ / एनौ	एमान्/एनान्	द्वितीया	यम्	यौ	यान्	अन्यम्	अन्यौ	अन्यान्
एतेन / एनेन	एताभ्याम्	एतैः	अनेन /एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः	अन्येन	अन्याभ्याम्	अन्यैः
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	अन्यस्मै	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	अन्यस्मात्	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः
एतस्य	एतयोः/एनयोः	एतेषाम्	अस्य	अनयोः/एनयोः	एषाम्	षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्	अन्यस्य	अन्ययोः	अन्येषाम्
एतस्मिन्	एतयोः/एनयोः	एतेषु	अस्मिन्	अनयोः/एनयोः	एषु	सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु	अन्यस्मिन्	अन्ययोः	अन्येषु

(नपुं० में प्रथमा तथा द्वितीया वि०में एतत्-एते-एतानि, इदम्-इमे-इमानि, यत्-ये-यानि, अन्यत्-अन्ये-अन्यानि तथा तृतीया से सप्तमी तक पुँल्लिङ्ग के जैसे) (सर्व. पूर्व)

एतत् (स्त्री) यह			इदम् (स्त्री) यह									
एषा	एते	एताः	इयम्	इमे	इमाः	कर्ता, ने	या	ये	याः	अन्या	अन्ये	अन्याः
एताम्/ एनाम्	एते / एने	एताः / एनाः	एमाम्/ एमाम्	एमे / एने	इमाः / एनाः	कर्म , को	याम्	ये	याः	अन्याम्	अन्ये	अन्याः
एतया/एनया	एताभ्याम्	एताभिः	अनया/ एनया	आभ्याम्	आभिः	से, के द्वारा	यया	याभ्याम्	याभिः	अनया	अन्याभ्याम्	अन्याभिः
एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः	को, के लिए	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः	अन्यस्यै	अन्याभ्याम्	अन्याभ्यः
एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः	से, पर से	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः	अन्यस्याः	अन्याभ्याम्	अन्याभ्यः
एतस्याः	एतयोः/एनयोः	एतासाम्	अस्याः	अनयोः/एनयोः	आसाम्	का, की, के	यस्याः	ययोः	यासाम्	अन्यस्याः	अन्ययोः	अन्यासाम्
एतस्याम्	एतयोः/एनयोः	एतासु	अस्याम्	अनयोः/एनयोः	आसु	में, पर	यस्या	ययोः	यासु	अन्यस्याम्	अन्ययोः	अन्यासु

स् कारान्त नपुं० मनस् (मन)			त् कारान्त पुँ० हनुमत् (हनुमान्)			विभक्तिः	न् कारान्त नपुं नामन् (नाम)			च् कारान्त स्त्री वाच् (वाणी)		
मनः	मनसि	मनांसि	हनुमान्	हनुमन्तौ	हनुमन्तः	प्रथमा	नाम	नामनी	नामानि	वाक्/वाग्	वाचौ	वाचः
मनः	मनसि	मनांसि	हनुमन्तम्	हनुमन्तौ	हनुमतः	द्वितीया	नाम	नामनी	नामानि	वाचम्	वाचौ	वाचः
मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः	हनुमता	हनुमद्भ्याम्	हनुमद्भिः	तृतीया	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः	वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
मनसे	मनोभ्याम्	मनोभिः	हनुमते	हनुमद्भ्याम्	हनुमद्भ्यः	चतुर्थी	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः	हनुमतः	हनुमद्भ्याम्	हनुमद्भ्यः	पञ्चमी	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
मनसः	मनसोः	मनोभ्यः	हनुमतः	हनुमतोः	हनुमताम्	षष्ठी	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्	वाचः	वाचोः	वाचाम्
मनसि	मनसोः	मनस्सु	हनुमति	हनुमतोः	हनुमत्सु	सप्तमी	नाम्नि	नाम्नोः	नामसु	वाचि	वाचोः	वाक्षु
हे मनः	हे मनसि	हे मनांसि	हे हनुमन्	हे हनुमन्तौ	हे हनुमन्तः	सम्बोधनम्	हे नामन्	हे नामनी	हे नामानि	हे वाच्	हे वाचौ	हे वाचः

ष् कारान्त नपुं चक्षुष् (आँख)			ऋ कारान्त पुँ नेतृ (नेता)				पठ्+शतृ=पठत् पुँ पठन् (पढता हुआ)			पठ्+शतृ=पठत् स्त्री पठन्ती (पढता हुआ)		
चक्षुः	चक्षुषी	चक्षुंषि	नेता	नेतारौ	नेतारः	कर्ता, ने	पठन्	पठन्तौ	पठन्तः	पठन्ती	पठन्त्यौ	पठन्त्यः
चक्षुः	चक्षुषी	चक्षुंषि	नेतारम्	नेतारौ	नेतॄन्	कर्म , को	पठन्तम्	पठन्तौ	पठतः	पठन्तीम्	पठन्त्यौ	पठन्तीः
चक्षुषा	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भिः	नेत्रा	नेतृभ्याम्	नेतृभिः	से, के द्वारा	पठता	पठद्भ्याम्	पठद्भिः	पठन्त्या	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभिः
चक्षुषे	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुभ्यः	नेत्रे	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	को, के लिए	पठते	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः	पठन्त्यै	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभ्यः
चक्षुषः	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुभ्यः	नेतुः	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः	से, पर से	पठतः	पठद्भ्याम्	पठद्भ्यः	पठन्त्याः	पठन्तीभ्याम्	पठन्तीभ्यः
चक्षुषः	चक्षुषोः	चक्षुषाम्	नेतुः	नेत्रोः	नेतॄणाम्	का, की, के	पठतः	पठतोः	पठताम्	पठन्त्याः	पठन्त्योः	पठन्तीनाम्
चक्षुषि	चक्षुषोः	चक्षुष्षु	नेतरि	नेत्रोः	नेतृषु	में, पर	पठति	पठतोः	पठत्सु	पठन्त्याम्	पठन्त्योः	पठन्तीषु
हे चक्षुः	हे चक्षुषी	हे चक्षुंषि	हे नेतः	हे नेतारौ	हे नेतारः	हे, अरे, भो	हे पठन्	हे पठन्तौ	हे पठन्तः	हे पठन्ति	हे पठन्त्यौ	हे पठन्त्यः

एक (१) केवल एकवचन में			द्वौ (२) केव द्विवचन में				त्रिन् (३) केवल बहुवचन में			चतुर् (४) केवल बहुवचन में		
(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	विभक्तिः	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)
एकः	एका	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे	प्रथमा	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
एकम्	एकाम्	एकम्	द्वौ	द्वे	द्वे	द्वितीया	त्रीन्	तिस्रः	त्रीणि	चतुरः	चतस्रः	चत्वारि
एकेन	एकया	एकेन	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	तृतीया	त्रिभिः	तिसृभिः	त्रिभिः	चतुर्भिः	चतसृभिः	चतुर्भिः
एकस्मै	एकस्यै	एकस्मै	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	चतुर्थी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
एकस्मात्	एकस्याः	एकस्मात्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	पञ्चमी	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	त्रिभ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्भ्यः
एकस्य	एकस्याः	एकस्य	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः	षष्ठी	त्रयाणाम्	तिसृणाम्	त्रयाणाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्	चतुर्णाम्
एकस्मिन्	एकस्याम्	एकस्मिन्	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः	सप्तमी	त्रिषु	तिसृषु	त्रिषु	चतुर्षु	चतसृषु	चतुर्षु

अङ्कानां वामतो गतिः

तीनों लिंगों में समान (केवल बहुवचन में)						० शून्यम्	अनेक			कतिपय (कुछ)		
५	६	७	८	९	१०		(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)	(पुँ)	(स्त्री)	(नपुं)
पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट / अष्टौ	नव	दश	कर्ता, ने	अनेके	अनेकाः	अनेकानि	कतिपयः	कतिपयाः	कतिपयानि
पञ्च	षट्	सप्त	अष्ट / अष्टौ	नव	दश	कर्म , को	अनेकान्	अनेकाः	अनेकानि	कतिपयान्	कतिपयाः	कतिपयानि
पञ्चभिः	षड्भिः	सप्तभिः	अष्टभिः	नवभिः	दशभिः	से, के द्वारा	अनेकैः	अनेकाभिः	अनेकैः	कतिपयैः	कतिपयाभिः	कतिपयैः
पञ्चभ्य:	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः	को, के लिए	अनेकेभ्यः	अनेकाभ्यः	अनेकेभ्यः	कतिपयेभ्यः	कतिपयाभ्यः	कतिपयेभ्यः
पञ्चभ्यः	षड्भ्यः	सप्तभ्यः	अष्टभ्यः	नवभ्यः	दशभ्यः	से, पर से	अनेकेभ्यः	अनेकाभ्यः	अनेकेभ्यः	कतिपयेभ्यः	कतिपयाभ्यः	कतिपयेभ्यः
पञ्चानाम्	षण्णाम्	सप्तानाम्	अष्टानाम्	नवानाम्	दशानाम्	का, की, के	अनेकेषाम्	अनेकासाम्	अनेकेषाम्	कतिपयेषाम्	कतिपयासाम्	कतिपयेषाम्
पञ्चसु	षट्सु	सप्तसु	अष्टसु	नवसु	दशसु	में, पर	अनेकेषु	अनेकासु	अनेकेषु	कतिपयेषु	कतिपयासु	कतिपयेषु

द्वन्द्व-समासः

प्रस्तावना

समस्तपद - दो या दो से अधिक पदों के बीच की विभक्ति का लोप कर देने पर अगर अर्थ में कोई परिवर्तन नहीं होता है तो उसे समस्त पद कहतें है। (समस्त पद = **सामासिक पद**) यथा **क्रीडाक्षेत्रम्**

विग्रहपद - दो या दो से अधिक पदों के बीच विभक्ति का प्रयोग किए जाने पर अगर अर्थ में कोई परिवर्तन नहीं होता है तो इसे समास विग्रह पद कहते है यथा **क्रीडायाः क्षेत्रम्**

समासभेदाः

समासः

- बहुव्रीहि (विशेष शब्दबोधक - यस्य सः) महात्मा - महान् आत्मा यस्य सः
- अव्ययीभाव (अव्यय/उपसर्ग+संज्ञा) सहास्यम् - हास्येन सहितम्
- द्वन्द्व (दो या दो से अधिक नाम) मातापितरौ - माता च पिता च
- तत्पुरुषः
  - विभक्ति तत्पुरुष (जीवनरक्षा - जीवनस्य रक्षा)
  - नञ् तत्पुरुषः (विरोधार्थक / स्वरः→अन्) अनुदारः - न उदारः
/ व्यंजन →अ) असत्यम् - न सत्यम्
  - द्विगु (संख्या+वस्तु+समाहारः) चतुर्युगम् - चतुर्णां युगानां समाहारः
  - कर्मधारय (विशेषण+विशेष्य) उत्तमजनाः - उत्तमाः जनाः
(उपमान+उपमेय) विद्याधनम् - विद्या एव धनम्
  - उपपदतत्पुरुषः (कर्ता+क्रिया) पङ्कजः - पङ्के जायते इति

द्वन्द्वसमासः

इतरेतरद्वन्द्वसमासः

- रामलक्ष्मणौ - रामः च लक्ष्मणः च

समाहारद्वन्द्वसमासः

- सर्पनकुलम् - सर्पः च नकुलः च तयोः समाहारः

एकशेषद्वन्द्वसमासः

- माता च पिता च - पितरौ

- प्रत्येक शब्द का समान महत्त्व होता है।
- प्रत्येक शब्द में समान विभक्ति का प्रयोग होता है।
- विग्रह करते समय प्रत्येक शब्द के पीछे ’च’ लगाया जाता है ।
- सामासिक पद में अंतिम शब्द को छोड कर पूर्व पदों में मूल शब्द लगाया जाता है।
- सामासिक पद में अंतिम शब्द में संख्या के अनुसार द्विवचन अथवा बहुवचन लगाया जाता है।

कोमलराजः – कोमलः राजः
कोमलराजौ -कोमलः च राजः च
देवर्षः च कुशाग्रः च पठतः – देवर्षकुशाग्रौ
देवर्षस्य च कुशाग्रस्य च विद्यालयः डीपीएस. अस्ति ।
देवर्षकुशाग्रयोः विद्यालयः डीपीएस अस्ति
देवर्षः च वेदः च कुशाग्रः च – देवर्षवेदकुशाग्राः
तुष्टिः च कुशाग्रः च – तुष्टिकुशाग्रौ
कुशाग्रः च तुष्टिः च – कुशाग्रतुष्टी
अभिषेकः च ऐश्वर्या च - अभिषेकैश्वर्ये
ऐश्वर्या च अभिषेकः च – ऐश्वर्याभिषेकौ

नरेन्द्रः च अमीतः च राहुलः च योगी च – नरेन्द्रामीतराहुलयोगिनः
योगिन् त्यागिन् सुखिन् दु:खिन् भोगिन् विद्यार्थिन् शालिन् मन्त्रिन् बलिन् शास्त्रिन्, पक्षिन्, प्राणिन्
योगी त्यागी सुखी
सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया : सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दु:खभाग्भवेत्

उदाहरणम्

• कन्दफले	कन्दं च फलं च
• कन्दफलमूलानि	कन्दं च फलं च मूलं च
• सीतारामौ	सीता च रामः च
• पत्रपुष्पफलानि	पत्रं च पुष्पं च फलं च
• **मातापितरौ***	**माता च पिता च**
• सुखदु:खयोः	सुखस्य च दु:खस्य च / सुखं च दु:खं च, तयोः
• सुरेशदिनेशाभ्याम्	सुरेशाय च दिनेशाय च / सुरेश: च दिनेशः च, ताभ्याम्
• गृहमन्दिरेषु	गृहेषु च मन्दिरेषु च / गृहं च मन्दिरं च, तेषु
• लेखनीपुस्तकानि	लेखनी च पुस्तकानि च
• मापिकालेखन्यः	मापिका च लेखन्यौ च
• पार्वतीपरमेश्वरौ	पार्वती च परमेश्वरः च
• पुत्रकन्ये	पुत्रश्च कन्या च
• धर्मार्थकाममोक्षाः	धर्मः च अर्थः च कामः च मोक्षः च

विशेष:

- समस्त पद में,

- ह्रस्व इकारान्त तथा ह्रस्व उकारान्त पद को समस्त पद में पहले रखा जाता है। **वायु:श्च सूर्यश्च = वायुसूर्यौ**
- स्वरादि और ह्रस्व अकारान्त पद को पहले रखा जाता है। **ईशश्च कृष्णश्च = ईशकृष्णौ**
- कम स्वर वाले पद को पहले रखा जाता है। **रामश्च केशवश्च = रामकेशवौ**
- ह्रस्व स्वर वाले पद को पहले रखते है। **कुशश्च काशश्च = कुशकाशम्**
- अग्रता क्रम के अनुसार श्रेष्ठ या पूज्य पदों का प्रयोग पहले होता है। **माता च पिता च = मातापितरौ**
- विद्या/संबंधवाचक ऋ-कारान्त शब्दों मे, पूर्वपदों में 'ऋ' के स्थान पर 'आ'। **माता च पिता च = मातापितरौ**

हरिः च हरः च = हरिहरौ
हरः च हरिः च = हरहरी
बालक: च बालिका च = बालकबालिके
पशवः च पक्षिणः च – पशुपक्षिणः
मोहनः च रामः च – मोहनरामौ
लक्ष्मणः च हनुमान् च रामः च = लक्ष्मणहनुमत्रामाः
मोहनश्यामरामाः बन्धवः सन्ति। मोहनः च श्यामः च रामः च
आसन्दिका च सङ्गणकं च उत्पीठिका च – आसन्दिकासङ्गणकोत्पीठिकाः
बुद्धिमती च शृगालः च व्याघ्रः च – बुद्धिमतीशृगालव्याघ्राः
देवानां च दानवानां च अनेकानि युद्धानि आसन्। देवदानवानाम् – देवाः च दानवाः च, तेषां
लेखनी च अङ्कनी च पुस्तकं च – लेखन्यङ्कनीपुस्तकानि
नक्षत्रम् तारकम्
रामः च सीता च लक्ष्मणः च चतुर्दशवर्षाणां वनवासार्थम् अगच्छन् – रामसीतालक्ष्मणाः
पिता पुत्राय च पुत्र्यै च उपहारं ददाति। - पुत्रपुत्रीभ्याम्
सः नगरे च ग्रामे च अरण्ये च अभ्रमत्। नगरग्रामारण्येषु
माता बालकाय च बालिकायै च भोजनं पचति। - बालकबालिकाभ्याम्
बकहंसयोः वर्णः श्वेतः अस्ति। बकः च हंसः च तयोः / बकस्य च हंसस्य च
चन्द्रः च नक्षत्राणि च – चन्द्रनक्षत्राणि
अध्यापकः छात्रान् मणिकर्णिकायाः शिवराजस्य च अशोकस्य च कथां श्रावयति। -
मणिकर्णिकाशिवराजाशोकानाम् – मणिकर्णिकायाः च शिवराजस्य च अशोकस्य च
मापिकालेखन्यः मापिका: च लेखन्यः च
पुस्तकलेखन्यौ – पुस्तकं च लेखनी च
शुकसारिके – शुकः च सारिका च
कुक्कुरमार्जार्यौ – कुक्कुरः च मार्जारी च
शिक्षकः रामाय च श्यामाय च पुस्तकानि यच्छति। - रामश्यामाभ्याम्
कृष्णः च सुभद्रा च – कृष्णसुभद्रे
वृक्षे च जले च जीवनम् अस्ति। - वृक्षजलयोः जीवनं वसति।

तिप् तस् झि। सिप् थस् थ। मिप् वस् मस्। त आताम् झ। थास् आथाम् ध्वम्। इट् वहि महिङ्। अष्टाध्यायी 3.4.78

लकाराणां प्रत्यायाः (Suffixes of Tenses)

लट् लकारः (वर्तमानकालः - Present Tense)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
ति	तः	अन्ति	प्रथमः पुरुषः (3rd person)	ते	इते	अन्ते
सि	थः	थ	मध्यमः पुरुषः (2nd person)	से	इथे	ध्वे
मि/आमि	वः/आवः	मः/आमः	उत्तमः पुरुषः (1st person)	इ	आवहे	आमहे

लृट् लकारः (भविष्यत्कालः - Future Tense)

परस्मैपदम्			स्य / ष्य	आत्मनेपदम्		
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	प्रथमः पुरुषः	स्यते	स्येते	स्यन्ते
स्यसि	स्यथः	स्यथ	मध्यमः पुरुषः	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यामि	स्यावः	स्यामः	उत्तमः पुरुषः	स्ये	स्यावहे	स्यामहे

लङ् लकारः (अनद्यतन-भूतकालः - Past Tense)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
त्	ताम्	अन्	प्रथमः पुरुषः	त	इताम्	अन्त
:	तम्	त	मध्यमः पुरुषः	थाः	इथाम्	ध्वम्
अम्	व	म	उत्तमः पुरुषः	इ	वहि	महि

लोट् लकारः (आज्ञार्थ – Imperative Mood)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
तु	ताम्	अन्तु	प्रथमः पुरुषः	ताम्	इताम्	अन्ताम्
--	तम्	त	मध्यमः पुरुषः	स्व	इथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तमः पुरुषः	ऐ	आवहै	आमहै

विधिलिङ् लकारः (विध्यर्थ संभावना – Potential Mood)

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
इत्	इताम्	इयुः	प्रथमः पुरुषः	ईत	ईयाताम्	ईरन्
इः	इतम्	इत	मध्यमः पुरुषः	ईथाः	ईयाथाम्	ईध्वम्
इयम्	इव	इम	उत्तमः पुरुषः	ई	ईवहि	ईमहि

WWW.BHAVINPATHAK.WEBS.COM

१. बहुव्रीहिसमासः

- जिस समास में समस्त शब्दों से भिन्न कोई अन्य अर्थ प्रधान हो अर्थात् समस्त पद से किसी और का निर्देश किया जाता हो उसे बहुव्रीहि समास कहते है ।
- यथा – लम्बोदरः (गणेशः), कृतभोजना (बालिका), पीतदुग्धः (बालकः), पतितपर्णः (वृक्षः)

लम्बोदरः (गणेशः)

लम्ब + उदरः गणेशः

↑ ↑

(विशेषणम् + विशेष्यम्)

(विशेषणम्) (विशेष्यम्)

लम्बम् उदरं यस्य सः (गणेशः)

लम्बा(मोटा) है उदर(पेट) जिसका वह गणेश

यहाँ 'उदरम्' शब्दका विशेषण 'लम्बम्' है । परन्तु ये दोनों शब्द मिलकर गणेश का विशेषण बनते है । इसलिए उदर शब्द नपुंसकलिङ्ग होने पर भी गणेश के लिङ्ग के अनुसार 'उदरः' ऐसे बना ।
विग्रह करते समय 'उदर' शब्द का मूल लिङ्ग – नपुंसकलिङ्ग लगाया गया है ।
अर्थ के अनुसार 'यस्य सः'लगाया गया है ।

- विग्रह वाक्य के अन्त में अर्थ के अनुसार यस्य सः (जिस का वह), यस्मिन् सः (जिस में वह), यस्मै सः (जिस के लिए),
  येषाम् ते (जिन के वह) इत्यादि लगाया जाता है ।

  तत् – सः सा तत् वह

  एतत् – एषः एषा एतत् यह

  यत् – यः या यत् जो

  यः जो

  यम् जिस को

  येन जिस के द्वारा

  यस्मै जिस को के लिए

  यस्मात् जिस से पर से

  यस्य जिस का

  यस्मिन् जिस मे

  या

  याम्

  यया

  यस्यै

  यस्याः

  यस्याः

  यस्याम्

- सामासिक पद विशेश्य होते है और अन्यपद विशेषण होते है ।
- विग्रह वाक्य में प्रायशः प्रथमा विभक्ति का उपयोत होता है, परन्तु कभी कभी द्वीतिया से सप्तमी विभक्ति का भी उपयोग अर्थ के अनुसार किया जाता है ।

- <u>उदाहरणानि</u>

१. नीलाम्बरः (बालः) = नीलम् अम्बरं यस्य सः बालः

२. विमलोदका = विमलम् उदकं यस्याः सा / यस्यां सा (नदी)
३. जितेन्द्रियः (मुनिः) = जितानि इन्द्रियाणि येन सः
४. चतुराननः (ब्रह्मा) = चत्वारि आननानि यस्य सः
५. महात्मा = महान् आत्मा यस्य सः
६. नीलकण्ठः (शीव) = नीलः कण्ठः यस्यः सः
७. निर्भयः (सैनिक :) = निर्गतं भयं यस्मात् सः
८. पीतदुग्धा = पीतं दुग्धं यया सा
९. पीतदुग्धः = पीतं दुग्धं येन सः
१०. सिद्धार्थः = सिद्धः अर्थः यस्य सः
११. कृतभोजनः = कृतं भोजनं येन सः
१२. प्रियदर्शिनी= प्रियं दर्शनं यस्याः सा
१३. नष्टशक्तिः (शत्रुः)= नष्टा शक्तिः यस्य सः

विशेषः (Remember this)

---

१. महाशयः = महान् आशयः यस्य सः
२. वीरपुरुषः (ग्रामः) वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः
३. यशोधनः = यशः एव धनं यस्य सः
४. सत्यप्रियः = सत्यं प्रियं यस्मै सः
५. भीमपराक्रमः = भीमः पराक्रमः यस्य सः
६. सुमेधा = शोभना मेधा यस्य सः
७. दुष्प्रजा = दुष्टा प्रजा यस्य सः
८. बहुफ़लः = बहूनि फ़लानि यस्मिन् सः
९. अधीतव्याकरणा = अधीतं व्याकरण यया सा
१०. पतितपर्णः = पतितानि पर्णानि यस्मात् सः
११. कृतभोजना = कृतं भोजनं यया सा
१२. विमूढधीः = विमूढा धीः यस्य सः

पढ लिया है पाठ जिसने वह कुशाग्रः अधीतपाठः (कुशाग्रः) – अधीतः पाठः येन सः

खाली है कमरे जिस के वह विद्यालय – रिक्तकक्षः (विद्यालयः) - रिक्ता कक्षा यस्य सः विद्यालयः

रिक्तकक्षा (शाला) – रिक्ता कक्षा यस्याः सा शाला

देख लिया है रास्ता जिस ने वह रोहन - दृष्टमार्गः रोहनः – दृष्टः मार्गः येन सः रोहनः

विनयशीलः – विनयः एव शीलं यस्य सः

श्वेतवस्त्रः वेदः लिखति। श्वेतं वस्त्रं यस्य सः वेदः लिखति

श्वेत है वस्त्र जिस का वह

श्वेतवस्त्रा बालिका लिखति।

श्वेतं वस्त्रं यस्याः सा बालिका लिखति।

श्वेतवस्त्रस्य बालकस्य नाम किम् ? श्वेतं वस्त्रं यस्य सः, तस्य

तल् त्व प्रत्ययौ

- उपयोगः - भाववाचकसंज्ञा-निर्माणाय
- तल् (ता) यथा सरल + तल् = सरलता (आ कारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः)
- त्व (त्वम्) यथा सरल + त्व = सरलत्वम् (अ कारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दः)
- रूपरचना

क्रमः	शब्दः	तल् प्रत्ययान्तं रूपम् (ता)	त्व प्रत्ययान्तं रूपम् (त्वम्)
1.	अमर	अमरता	अमरत्वम्
2.	उष्ण	उष्णता	उष्णत्वम्
3.	एक	एकता	एकत्वम्
4.	कटु	कटुता	कटुत्वम्
5.	कठिन	कठिनता	कठिनत्वम्
6.	कवि	कविता	कवित्वम्
7.	गहन	गहनता	गहनत्वम्
8.	गुरु	गुरुता	गुरुत्वम्
9.	घन	घनता	घनत्वम्
10.	चञ्चल	चञ्चलता	चञ्चलत्वम्
11.	चतुर	चतुरता	चतुरत्वम्
12.	चपल	चपलता	चपलत्वम्
13.	जन	जनता	जनत्वम्
14.	दक्ष	दक्षता	दक्षत्वम्
15.	दीन	दीनता	दीनत्वम्
16.	दीर्घ	दीर्घता	दीर्घत्वम्
17.	दुष्ट	दुष्टता	दुष्टत्वम्
18.	दृढ	दृढता	दृढत्वम्
19.	देव	देवता	देवत्वम्
20.	धूर्त	धूर्तता	धूर्तत्वम्

www.bhavinpathak.webs.com

तल् त्व प्रत्ययौ

21.	निपुण	निपुणता	निपुणत्वम्
22.	पशु	पशुता	पशुत्वम्
23.	पशु	पशुता	पशुत्वम्
24.	प्रवीण	प्रवीणता	प्रवीणत्वम्
25.	बन्धु	बन्धुता	बन्धुत्वम्
26.	मधुर	मधुरता	मधुरत्वम्
27.	महत्	महत्ता	महत्त्वम्
28.	मानव	मानवता	मानवत्वम्
29.	मित्र	मित्रता	मित्रत्वम्
30.	मूर्ख	मूर्खता	मूर्खत्वम्
31.	मृदु	मृदुता	मृदुत्वम्
32.	रमणीय	रमणीयता	रमणीयत्वम्
33.	लघु	लघुता	लघुत्वम्
34.	विद्वस्	विद्वत्ता	विद्वत्वम्
35.	विपुल	विपुलता	विपुलत्वम्
36.	विशाल	विशालता	विशालत्वम्
37.	वीर	वीरता	वीरत्वम्
38.	शीतल	शीतलता	शीतलत्वम्
39.	सरल	सरलता	सरलत्वम्
40.	साधु	साधुता	साधुत्वम्
41.	सुन्दर	सुन्दरता	सुन्दरत्वम्
42.	सृजन	सृजनता	सृजनत्वम्
43.	स्थिर	स्थिरता	स्थिरत्वम्
44.	स्निग्ध	स्निग्धता	स्निग्धत्वम्
45.	स्वच्छ	स्वच्छता	स्वच्छत्वम्

www.bhavinpathak.webs.com

तल् त्व प्रत्ययौ

- अभ्यासः
  (अर्थानुसारं विभक्तिप्रयोगः कर्तव्यः)

१) .... तु सदैव निन्दनीया। (क्रूर+तल्)

२) अग्नेः .... शीतकाले सर्वेभ्यः रोचते। (उष्ण+तल्)

३) किं भवन्तः परिश्रमस्य .... जानन्ति? (महत्+त्व)

४) गृहस्य .... आवश्यकी अस्ति। (स्वच्छ+तल्)

५) जलस्य .... ग्रीष्मकाले रोचते। (शीतल+त्व)

६) पितामहः सैनिकस्य .... कथां श्रावयति। (वीर+तल्)

७) मनसः .... वानरः इव भवति। (चञ्चल+तल्)

८) मयूरस्य .... तस्य पक्षेषु अस्ति। (सुन्दर+तल्)

९) वानरस्य .... बालकेभ्यः रोचते। (चपल+त्व)

१०) विराटस्य क्रिकेटक्रीडायां .... अस्ति। (कुशल+तल्)

११) सः .... कार्यं पूर्णं करोति। (कुशल+तल्)

१२) पिता अभ्यासस्य .... विषये वदति। (महत्त्वस्य) महत् +त्व

१३) विवेकः .... कार्यं करोति। (कुशल+तल्) कुशलतया

१४) पश्य, तस्य सैनिकस्य .... । (वीर+तल्) वीरताम्

१५) माता गृहस्य .... करोति। (स्वच्छ+तल्) स्वच्छताम्

www.bhavinpathak.webs.com

शुचिपर्यावरणम्

दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम् ।
शुचिपर्यावरणम् ॥

महानगरमध्ये चलदनिशं कालायसचक्रम् ।
मनः शोषयत् तनुः पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम् ॥
दुर्दान्तैर्दशनैरमुना स्यान्नैव जनग्रसनम् । शुचि...॥१॥

कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम् ।
वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम् ॥
यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ताः कठिनं संसरणम् । शुचि...॥२॥

वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम् ।
कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम् ॥
करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुद्धीकरणम् । शुचि..॥३॥

कञ्चित् कालं नय मामस्मान्नगराद् बहुदूरम् ।
प्रपश्यामि ग्रामान्ते निर्झर-नदी-पयःपूरम् ॥
एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम् । शुचि...॥४॥

हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया ।
कुसुमावलिः समीरचालिता स्यान्मे वरणीया ॥
नवमालिका रसालं मिलिता रुचिरं संगमनम् । शुचि...॥५॥

अयि चल बन्धो ! खगकुलकलरव गुञ्जितवनदेशम् ।
पुरकलरव सम्भ्रमितजनेभ्यो धृतसुखसन्देशम् ॥
चाकचिक्यजालं नो कुर्याज्जीवितरसहरणम् । शुचि... ॥६॥

प्रस्तरतले लतातरुगुल्मा नो भवन्तु पिष्टाः ।
पाषाणी सभ्यता निसर्गे स्यान्न समाविष्टा ॥
मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम् । शुचि... ॥७॥

दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम् ।
शुचिपर्यावरणम् ॥

1. एकपदेन उत्तरं लिखत –

(क) अत्र जीवितं कीदृशं जातम्? दुर्वहम् (दुष्करम् /कठिनम्)

(ख) अनिशं महानगरमध्ये किं प्रचलति? कालायसचक्रम् (लौहचक्रम्)

(ग) कुत्सितवस्तुमिश्रितं किमस्ति? भक्ष्यम् (खाद्यपदार्थः)

(घ) अहं कस्मै जीवनं कामये? मानवाय / जनाय / जनेभ्यः

(ङ) केषां माला रमणीया? हरिततरूणां / ललितलतानाम्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत–

(क) कविः किमर्थं प्रकृतेः शरणम् इच्छति?

(ख) कस्मात् कारणात् महानगरेषु संसरणं कठिनं वर्तते?

(ग) अस्माकं पर्यावरणे किं किं दूषितम् अस्ति?

(घ) कविः कुत्र सञ्चरणं कर्तुम् इच्छति?

(ङ) स्वस्थजीवनाय कीदृशे वातावरणे भ्रमणीयम्?

(च) अन्तिमे पद्यांशे कवेः का कामना अस्ति?

१) महानगरमध्ये जीवितं(जीवनं) दुर्वहं (दुष्करं/कठिनं) जातम् अस्ति अतः कविः प्रकृतेः शरणम् इच्छति।

२) महानगरेषु शतशकटीयानं(वाहनानि) कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति(त्यजति), वाष्पयानमाला(रेलयानानि) ध्वानं(ध्वनिं) वितरन्ती संधावति, यानानां(वाहनानां) पङ्क्तयः अनन्ताः सन्ति अतः महानगरेषु संसरणं कठिनम् अस्ति।

३) अस्माकं पर्यावरणे वायुमण्डलं, जलं, भक्ष्यं धरातलं च दूषितम् अस्ति।

४) कविः एकान्ते कान्तारे (वने/अटव्यां) सञ्चरणं कर्तुम् इच्छति।

५) स्वस्थजीवनाय शुचिपर्यावरणे भ्रमणीयम्।

६) अन्तिमे पद्यांशे कवेः कामना अस्ति यत् प्रस्तरतले (शिलाखण्डानाम् अधः) लतातरुगुल्माः (लता-तरु-पादपाः) पिष्टाः न भवन्तु, पाषाणी सभ्यता (भवनानां निर्माणकार्यं) च निसर्गे (वनप्रदेशे) समाविष्टा न स्यात्।

3. सन्धिं/सन्धिविच्छेदं कुरुत–

(क) प्रकृतिः	+	……एव……			=	प्रकृतिरेव
(ख) स्यात्	+	……न……	+	……एव……	=	स्यान्नैव
(ग) ……हि……	+	अनन्ताः			=	ह्यनन्ताः
(घ) बहिः	+	अन्तः	+	जगति	=	……बहिरन्तर्जगति……
(ङ) अस्मात्	+	नगरात्			=	अस्मान्नगरात्
(च) सम्	+	चरणम्			=	……सञ्चरणम्……
(छ) धूमम्	+	मुञ्चति			=	……धूमं मुञ्चति……

4. अधोलिखितानाम् अव्ययानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत–

भृशम्, यत्र, तत्र, अत्र, अपि, एव, सदा, बहिः

(क) इदानीं वायुमण्डलं ……भृशं…… प्रदूषितमस्ति।

(ख) ……अत्र…… जीवनं दुर्वहम् अस्ति। अत्र / तत्र / बहिः

(ग) प्राकृतिक–वातावरणे क्षणं सञ्चरणम् ……एव…… लाभदायकं भवति।

(घ) पर्यावरणस्य संरक्षणम् ……अपि…… प्रकृतेः आराधना।

(ङ) ……सदा…… समयस्य सदुपयोगः करणीयः।

(च) भूकम्पित–समये ……बहिः…… गमनमेव उचितं भवति।

(छ) ……यत्र…… हरीतिमा ……तत्र…… शुचि पर्यावरणम्।

समानार्थक | विपर्यय / विरोद्धार्थी

5. (अ) अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदं लिखत– (आ) अधोलिखितपदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखत–

(क) सलिलम्	जलम्	(क) सुकरम्	दुर्वहम्
(ख) आम्रम्	रसालम्	(ख) दूषितम्	निर्मलम्
(ग) वनम्	कान्तारम्	(ग) गृह्णन्ती	वितरन्ती
(घ) शरीरम्	तनुः	(घ) निर्मलम्	समलम्
(ङ) कुटिलम्	वक्रम्	(ङ) दानवाय	मानवाय
(च) पाषाणः	प्रस्तरः	(च) सान्ताः	अनन्ताः

समास

वग्रह-पदानि	समस्तपदम्	समासनाम
मलेन सहितम्	समलम्	अव्ययीभावसमास
हरिताः च ये तरवः (तेषां) हरितानां तरूणाम्	हरिततरूणाम्	कर्मधारयसमास
ल लताः च याः लताः (तासां) ल लतानां लतानाम्	ल लतलतानाम्	कर्मधारयसमास
नवा मा लका	नवमा लका	कर्मधारयसमास
धृतः सुखसन्देशः येन (तम्)	धृतसुखसन्देशम्	बहुव्रीहि
कज्जलम् इव म लनम्	कज्जलम लनम्	कर्मधारयसमास
दुर्दान्तैः दशनैः	दुर्दान्तदशनैः	कर्मधारयसमास

प्रश्ननिर्माणम्

क)	शकटीयानं	**कज्जलमलिनं**	धूमं	मुञ्चति।	
		कीदृशं			
ख)	उद्याने	**पक्षिणां**	कलरवं	चेतः	प्रसादयति।
	कुत्र	**पक्षिन् ष.ब.व.** **केषाम्**			
ग)	पाषाणीसभ्यतायां	**लतातरुगुल्माः**	प्रस्तरतले	पिष्टाः	सन्ति।
		के			
घ)	**महानगरेषु**	वाहनानाम्	अनन्ताः	पङ्क्तयः	धावन्ति।
	कुत्र				
ङ)	**प्रकृत्याः /प्रकृतेः**	सन्निधौ	वास्तविकं	सुखं	लभते।
	कस्याः				

पुनरावर्तनम्

संहिता = सन्धिः

वर्गीय व्यंजन

वर्गः	प्रथमः वर्णः	द्वितीयः वर्णः	तृतीयः वर्णः	चतुर्थः वर्णः	पञ्चमः वर्णः
कवर्गः	क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
चवर्गः	च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
टवर्गः	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
तवर्गः	त्	थ्	द्	ध्	न्
पवर्गः	प्	फ्	ब्	भ्	म्

१) जश् सन्धिः (वर्ग के प्रथम वर्ण का तृतीय वर्ण में परिवर्तन)
यदि वर्ग के प्रथम वर्ण के बाद कोई भी स्वर, वर्ग का तृतीय चतुर्थ या पंचम वर्ण, य्, र्, ल् या व् आता है तो वर्ग के प्रथम वर्ण के स्थान पर उसी वर्ग का तृतीय वर्ण हो जाता है ।

वर्ग का प्रथम वर्ण
क्/ च्/ ट्/ त्/ प्

+

स्वर / ३ / ४ / ५ /य् / र् / ल् / व्

↓

उसी वर्ग का तृतीय वर्ण
ग्/ ज्/ ड्/ द्/ ब्

१	२	३	४	५
क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्

१० संस्कृतम् (सन्धिः)

वाक्			+		अर्थौ		
व्	आ	क्	+	अ	र्	थ्	औ
		↓					
व्	आ	ग्	+	अ	र्	थ्	औ
व्	आ		ग		र्	थ्	औ

वागर्थौ

१) यर् सन्धिः (वर्ग के प्रथम वर्ण का पंचम वर्ण में परिवर्तन)

यदि 'ह्' भिन्न वर्ण के बाद किसी भी वर्ग का पंचम वर्ण आता है तो उस व्यंजन के स्थान पर उसी वर्ग का पंचम वर्ण हो जाता है ।

'ह' भिन्न व्यञ्जन + अनुनासिकवर्णाः (ङ् / ञ् / ण् / न् / म्)

↓

उसी वर्ग का पंचम वर्ण

'ह' भिन्न व्यञ्जन = ह को छोडकर अन्य सभी व्यंजन

१	२	३	४	५
क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्

१० संस्कृतम् (सन्धिः)

	वाक्		+		मयम्			
व्	आ	क्	+	म्	अ	य्	अ	म्
		↓						
व्	आ	ङ्	+	म्	अ	य्	अ	म्
व्	आ		ङ्म			य्	अ	म्

वाङ्मयम् / वाङ्मयम्

- **सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कृत्वा वाक्यानि पुनः लिखत ।**

1. **तत् मन्दिरं ____________ अस्ति । (षडाननस्य)**
2. **____________ नमः । (जगत् + ईशाय)**
3. **जगति ____________ जनाः सुखं लभन्ते । (सदाचारिणः)**
4. **____________-रूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् । (चित् +आनन्दः)**
5. **इतोऽपि विश्वे असत्यप्रभावः इति ____________ (महद्दुःखम्)**
6. **श्रीकृष्णः ____________ अस्ति । (जतग् + नाथः)**
7. **____________-स्वीकरणं पुण्यप्राप्तये । (सत् + नाम)**
8. **विवेकः स्वकार्ये ____________ जातः ।(तन्मयः)**
9. **उपवने ____________ कार्यकर्तारः सन्ति । (षट् + नवतिः)**
10. **____________ छात्राणां कक्षाकार्यं समाप्तम् अस्ति । (षण्णाम्)**

समयः (Time)

१. o'clock = वादनम्
२. समय का निर्देश करने के लिए सङ्ख्या के मूल शब्द का उपयोग होता है ।
३. संस्कृत-समय का अभ्यास करते वक्त हिन्दी-समय को ध्यान में रखिए तथा दोनों समय का अनुसंधान करें ।

- ०१:०० एकवादनम्
- ०२:०० द्विवादनम्
- ०३:०० त्रिवादनम्
- ०४:०० चतुर्वादनम्
- ०५:०० पञ्चवादनम्
- ०६:०० षड्वादनम्

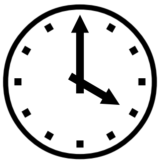

चतुर्वादनम्

- ०७:०० सप्तवादनम्
- ०८:०० अष्टवादनम्
- ०९:०० नववादनम्
- १०:०० दशवादनम्
- ११:०० एकादशवादनम्
- १२:०० द्वादशवादनम्

****

पाद = एक चौथाई = 1 quarter = ¼ **सपाद = सवा = quarter past.**

- ०१:१५ सपादैकवादनम्
- ०२:१५ सपादद्विवादनम्
- ०३:१५ सपादत्रिवादनम्
- ०४:१५ सपादचतुर्वादनम्
- ०५:१५ सपादपञ्चवादनम्
- ०६:१५ सपादषड्वादनम्
- ०७:१५ सपादसप्तवादनम्
- ०८:१५ सपादाष्टवादनम्
- ०९:१५ सपादनववादनम्
- १०:१५ सपाददशवादनम्
- ११:१५ सपादैकादशवादनम्
- १२:१५ सपादद्वादशवादनम्

****

अर्ध = आधा= 1 half = ½ **सार्ध= साडे = half past.**

- ०१:३० सार्धैकवादनम्
- ०२:३० सार्धद्विवादनम्
- ०३:३० सार्धत्रिवादनम्
- ०४:३० सार्धचतुर्वादनम्
- ०५:३० सार्धपञ्चवादनम्
- ०६:३० सार्धषड्वादनम्
- ०७:३० सार्धसप्तवादनम्
- ०८:३० सार्धाष्टवादनम्
- ०९:३० सार्धनववादनम्
- १०:३० सार्धदशवादनम्
- ११:३० सार्धैकादशवादनम्
- १२:३० सार्धद्वादशवादनम्

****

पाद+ऊन = एक चौथाई+कम(less) = -1 quarter = -¼ **पादोन = पोने = quarter to.**

- ०१:४५ पादोनद्विवादनम्
- ०२:४५ पादोनत्रिवादनम्
- ०३:४५ पादोनचतुर्वादनम्
- ०४:४५ पादोनपञ्चवादनम्
- ०५:४५ पादोनषड्वादनम्
- ०६:४५ पादोनसप्तवादनम्
- ०७:४५ पादोनाष्टवादनम्
- ०८:४५ पादोननववादनम्
- ०९:४५ पादोनदशवादनम्
- १०:४५ पादोनैकादशवादनम्
- ११:४५ पादोनद्वादशवादनम्
- १२:४५ पादोनैकवादनम्

****

- ०५:१० दशाधिकपञ्चवादनम्
- ०६:५० दशोनसप्तवादनम्
- १०:०५ पञ्चाधिकदशवादनम्
- ०८:३५ पञ्चाधिकसार्धाष्टवादनम्

09820 39550

ध्यानेन पठत ।

- कः समयः अस्ति ? What time is it now ?
- एकवादनम् — One O'Clock
- कदा/कस्मिन् समये — At Which Time ?
- एकवादने — At one O'Clock
- एकवादनतः — From One O'Clock
- एकवादनपर्यन्तम् — Till One O'Clock
- प्रभाते/प्रातः — In the mornin
- मध्याह्ने — In the afternoon
- सायम् / सायं काले — In the evening
- नक्तम्/रात्रौ/निशायाम् — In the night

अभ्यासः

१. भवतः विद्यालये वार्षिकोत्सवः अस्ति । तत्र कः कार्यक्रमः कस्मिन् समये भविष्यति इति रिक्तस्थाने लिखत ।

1) सायं __________ वादने अतिथीनां स्वागतम् । (06:00)

2) तदनन्तरं __________ वादने सरस्वती वन्दना । (06:15)

3) पश्चात् __________ वादने सांस्कृतिककार्यक्रमाः । (06:45)

4) __________ वादने प्रधानाचार्यया वार्षिकं विवरणम् । (07:45)

5) __________ वादने अतिथीभिः पारितोषिकवतरणम् । (08:00)

6) __________ वादने अतिथीनां उद्बोधनम् । (08:15)

7) __________ वादने समूहगीतं नृत्यं च । (08:30)

8) __________ वादने कार्यक्रमस्य समाप्तिः । (09:00)

२. राकेशस्य दिनचर्या

राकेशः प्रातः (05:00)__________ वादने उत्तिष्ठति । सः उत्थाय भगवन्तं प्रणम्य (05:00) __________ वादने दन्तधावनं प्रातर्विधिं च करोति । तत्पश्चात् सः (05:30)__________ वादनतः (06:00)__________ वादनपर्यन्तम् योगासनं प्राणायामं च करोति । अनन्तरम् स्नानं कृत्वा (06:15)__________ वादनतः (06:30)__________ वादनपर्यन्तम् अल्पाहारं करोति । अल्पाहारानन्तरं सः (06:45)__________ वादने विद्यालयं गच्छति । विद्यालयात् (01:00)__________ वादने सः पुनः गृहं आगच्छति खादति च । सः (02:00)__________ वादनतः (03:00)__________ वादनपर्यन्तं विश्रामं करोति । (03:00)__________ वादनतः (06:00)__________ वादनपर्यन्तं पठति । (06:00)__________ वादने सः क्रीडनाय गच्छति । (07:30)__________ वादने गृहम् आगत्य (08:00)__________ वादने सः भोजनं करोति । (08:30)__________ वादने सः दूरदर्शनं पश्यति । (09:30)__________ वादने सः पठित्वा शयनं करोति ।

098250 39558